

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет географії, туризму та історії
Кафедра історії

“Допущено до захисту”

Завідувач кафедри

_____ Печеніна Н.А.
“ ___ ” _____ 20__ р.

Реєстраційний № _____
“ ___ ” _____ 20__ р.

ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ ПРАЦІ НІМЕЦЬКИХ
ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ТА ІНТЕРНОВАНИХ У
ПРОМИСЛОВІСТІ УРСР ПОВОЄННОЇ ДОБИ У ШКІЛЬНОМУ
КУРСІ ІСТОРІЇ

Кваліфікаційна робота магістранта
групи ІС-м-22
ступінь вищої освіти магістр
спеціальності 014.03 Середня освіта
(Історія)
Кутькова Владислава Олеговича
Керівник: к.і.н., доцент Тарасов А.В.

Оцінка:

Національна шкала _____
Шкала ECTS _____ Кількість балів _____
Голова ЕК _____
Члени ЕК _____

Кривий Ріг – 2023

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, Кутьков Владислав Олегович, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавав і не одержував недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело.

Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомлений. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

Владислав Кутьков

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА	8
МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	8
1.1. Стан наукової розробки проблеми дослідження	8
1.2. Джерельна база дослідження	11
1.3. Методологія дослідження	15
Висновки до розділу	16
РОЗДІЛ 2. СТАТУС ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ТА ІНТЕРНОВАНИХ В СРСР ТА УРСР	18
2.1. Особливості утримання, забезпечення та обслуговування німецьких військовополонених та інтернованих	18
2.2. Якість та показники виконання праці військовополонених та інтернованих	33
Висновки до розділу	40
РОЗДІЛ 3. МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТАН ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ Й ІНТЕРНОВАНИХ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ЇХ ПРАЦЕЗДАТНІСТЬ	42
3.1. Вивчення особливостей психології військовополонених як фактор ефективності їх праці	42
3.2. Обґрунтування та стимуляція що до виконання праці полоненими та інтернованими	46
Висновок до розділу	54
РОЗДІЛ 4. МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ ПРАЦІ НІМЕЦЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ТА ІНТЕРНОВАНИХ В ПРОМИСЛОВІСТІ УРСР ПОВОЄННОЇ ДОБИ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ	56
4.1. Стан вивчення проблеми у шкільній практиці	56

4.2. Вивчення проблеми використання праці німецьких військовополонених та інтернованих в промисловості УРСР повоєнної доби у старшій школі за допомогою викладу позакласного заходу	58
Висновок до розділу	65
ВИСНОВКИ.....	67
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	69
ДОДАТКИ.....	77

ВСТУП

В світовому вимірі Друга світова війна є найтрагічнішою сторінкою історії, що призвела до неймовірних втрат людства. Одна з численних категорій постраждалих в будь-якій війні є військовополонені та інтерновані з різних боків ворогуючих сторін. Приклад Другої світової доводить масштабність подій, пов'язаних з цією категорією осіб: на прикладі Нацистської Німеччини на Східному фронті з 1941-1945 рр. перебувало понад 5,5-5,7 млн. радянських полонених з яких, за різними даними, загинуло від 3,3 до 4 млн. осіб. В СРСР опинилося що найменш 4 млн. осіб різних національностей, що воювали в країнах Осі. Історіографія з питань військового полону сьогодні досі актуальна, особливо на тлі сьогоднішніх подій в Україні. В тому числі вона нараховує близько тисячі різнотипних досліджень й спогадів. Однак, досі актуальними й новітніми залишаються питання, які стосуються проблеми використання праці військовополонених та інтернованих в промисловості повоєнної доби в тому числі - й в шкільному курсі історії.

Як відомо – використання трудової сили поневольних іноземних громадян в Україні бере свій початок ще з 1920-х та кінця 1939 рр.. Саме тоді були створені одні з перших спеціальних виробничих таборів органів Управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС, які розмістили, утримували й використовували працю тисячів інтернованих польських громадян. З 1943 р. по 1945 р. та в повоєнний період на території республіки УПВІ НКВС, а згодом МВС СРСР та рядом інших органів була створена чітка структура, що мала досить централізований характер, яка ставила собі за мету, перш за все, відбудовування країни завдяки великим масам інтернаціональних громадян.

Специфіка такого роду праці полягала й в багатьох інших аспектах, що накладали свої особливості на використання такого роду праці: особливість регіонів праці з різним ступенем відбудови та побудови, що визначало планові

терміни знаходження інтернованих й військовополонених, рівень медичного обслуговування, продовольча логістика, географічні рамки, матеріальне забезпечення, а також багато суб'єктивних факторів. Все це впливало на кількість полонених та інтернованих, їх якість утримання та рівень продуктивності їх праці.

Актуальність теми полягає у стані її наукового дослідження. Питання трудового використання військовополонених та інтернованих недостатньо висвітлена у навчальній програмі для старших класів, що говорить про нерозкритість теми, відсутність її масштабного аналізу та переосмислення. Певний відбиток накладає й політизованість всієї теми з Другої світової війни та наявність питань, що є більш цікавими та масштабними: багато уваги приділено саме полону радянських громадян та військових, використання їх праці під час Другої світової на німецьких підприємствах та у таборах. Особливо дана тема стає цікавою на тлі сьогоденних політично-історичних подій війни в Україні, де стає актуальним питання відбудови країни в тому числі завдяки праці військовополонених та інтернованих громадян, організації їх праці, утримання та пріоритетність їх праці у певних стратегічно важливих галузях. Також можна сказати й про той факт, що питання психологічного стану та його впливу на працездатність військовополонених у сучасному вимірі дослідження практично не розкритий. Враховуючи специфіку даної магістерської роботи та теми - психологічний аспект є актуальним як для суто історичного, так і для педагогічного дослідження.

Мета кваліфікаційної роботи - дослідження проблем використання праці німецьких військовополонених та інтернованих в промисловості УРСР повоєнної доби.

Поставлена мета обумовлює такі **завдання** дослідження:

- *дослідити* стан наукової розробки теми та її джерельну базу;
- *виявити* регіональні, промислові, галузеві особливості що до використання та розміщення трудового ресурсу військовополонених та інтернованих;

- *дослідити* нормативно-правові, організаційні та інші деталі трудового використання контингентів у системі радянського військового полону з 1945-1953 рр.;
- *з'ясувати* становище військовополонених, інтернованих на території УРСР з 1945-1953 рр., визначити особливості матеріального забезпечення, лікування та харчування, умов праці та вплив психологічного стану на їх працездатність у цілому.;
- *визначити* методичні умови вивчення теми в шкільному курсі історії.;

Об'єктом дослідження є процеси організації праці німецьких військовополонених та інтернованих в УРСР та СРСР.

Предметом дослідження вивчення проблеми використання праці німецьких військовополонених та інтернованих в промисловості УРСР повоєнної доби в шкільному курсі історії.

Методи дослідження. У дослідженні даної роботи використовувались принципи системності, історизму та об'єктивності, здобутки та принципи, які спираються на досягнення вітчизняної та зарубіжної історичної науки, враховувались сучасні розробки учених, при вивченні конкретних кількісних показників залучалися математичні та статистичні методи. Деякі наукові питання вирішено за допомогою методичного інструментарію інших наук. Також застосовувався метод комплексного підходу до предмету дослідження, метод контекстної інтерпретації правових актів для аналізу нормативно-правової бази організації утримання військовополонених та інтернованих.

Застосовані методи дослідження залежали передусім від специфіки проблематики, поставленої мети та конкретних завдань роботи.

Практичне значення одержаних результатів. Даний матеріал доречно використовувати під час дослідження подібних тем, особливо з врахуванням психологічного чинника, що впливав на процес та продуктивність праці військовополонених та інтернованих. Створена методична розробка уроку у виді позакласного заходу для вчителів історії, які сприятимуть вдосконаленню змісту та ефективності викладання історії в

сучасній школі. Також результати дослідження можуть бути використані для організації позакласної роботи з учнями. Безпосередньо практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у розробці дидактичного матеріалу тематичного оцінювання навчальних досягнень учнів з історії України. Матеріал роботи може бути використаний учнями для дослідницьких проєктів, а також для підготовки вчителів до уроків історії.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми дослідження

Перші наукові дослідження, проведені радянськими істориками, що стосувалися проблеми військового полону іноземців під час Другої світової війни, з'явилися на світло в кінці 1940-х - на початку 1950-х років. У цей період були опубліковані роботи, в яких основний акцент робився на питаннях судового переслідування військових злочинців, медичного обслуговування військовополонених під час військових дій та інших аспектах, які стосувалися й інтернованих [49, с. 310-331].

Щодо західної, німецької, історіографії важливо відзначити, що вже з самого початку вона активно досліджувала проблему становища німецьких військовополонених у радянському полоні загалом. Найбільш ґрунтовним з них є робота автора П. Тіссена під назвою «Підсумки Другої світової війни: висновки переможених» [48]. Данна робота розкривала досить нелегкі умови праці і недостатнє харчування військовополонених в СРСР, які були результатом поганого ставлення до радянських полонених у Німеччині.

У 50-80-х роках ХХ століття проблема військовополонених стала більш актуальною та одним із пріоритетних напрямків досліджень в області військової історії, що відобразилося у створенні спеціальної наукової комісії з метою дослідження перебування солдатів, офіцерів Німеччини в полоні в інших країнах. Спеціальна дослідницька Комісія з 1957 р. випустила близько 20 книг під назвою «До історії німецьких військовополонених у Другій світовій війні». Близько половину матеріалу цих робіт стосувалася саме німецьких військовополонених у Радянському Союзі [63]. На основі цих матеріалів була опублікована наукова робота з назвою «Полонені» дослідників Г. Беддекера та П. Кареля [24]. Автори у своїй роботі приходять до висновку, що німецькі військовослужбовці, які перебували в полоні в країнах Заходу, знаходилися в кращих умовах, ніж їхні співвітчизники, які були у полоні на

території СРСР чи Югославії. Надалі тему з тортурами військового полону досліджували й американські історики, які стверджують, що до більша частина солдатів та офіцерів Вермахту, яких полонили у 1941-1942 рр. була страчена [67]. Окремо треба наголосити, що американська та британська наука також активно досліджувала військовополонених німців, виявляючи їх переконання, усвідомленість та моральне становище [65].

Якщо паралельно рокам аналізувати справу с вивченням полону в Радянському Союзі, то слід сказати, що як правило, такі праці носили відповідно-захисний характер, стверджуючи, що СРСР дотримався усіх правових норм та фактичного забезпечення військово-полонених [7; 21]. Окремою фундаментальною роботою слід виділити «Німецькі військовополонені в СРСР» А. Бланка, яка була видана й німецькою мовою: науковець намагається довести дотримання СРСР міжнародного права, який стосується режиму військового полону і як висновок працю західнонімецьких учених, що стверджували інше – заперечував як недостовірні факти [58].

Кінець 80-х та початок 90-х років ХХ століття характеризувався демократизацію суспільних інститутів у Європі, особливо в СРСР та появою на Заході військових істориків принципово іншого покоління. Новою темою для науковців стало дослідження ментальностей військовополонених [62]. Розпад Радянського Союзу остаточно закріпив положення деідеологізації в історичній науці та більш відкритому використанню архівів, жвавій дискусії у цілому. Тому цей період є найбільш ближчим та актуальним й сьогодні.

Велика робота з дослідження військового полону була пророблена російськими вченими [13; 28; 29; 30], які досліджували як радянську, так і німецьку специфіку військового полону. В цілому вчених цікавили як деталі, так і загальні положення: особливості утримання, лікування, матеріального забезпечення та стану самих полонених. Особливу увагу було приділено регіонам, що не розташовувались на європейській частині: Урал, Далекий Схід й т.п, що досліджувались такими вченими як Є. Рожкова та Н. Суржикова [41; 47]. Питання що до контингентів інтернованих та військовополонених, їх

утримані та охороні, у прифронтовій зоні досліджені вченими В. Всеволодовою, І. Власовою. Загальні теми, а саме дослідження політичних, правових питань стали найбільш актуальними та живими в світовій дискусії. Праці В. Конасова, І. Безбородової на цю тему написані в досить полемічному характері. [6; 29]

Якщо досліджувати питання військового полону та інтернованих громадян на теренах України, то тут слід зазначити, що воно фактично не досліджувалося до 2000-х років. Першою ґрунтовною роботою у цьому напрямку є книга В. Сергійчука «Новітня каторга. Військовополонені та інтерновані Другої світової війни в УРСР» [45]. Дослідники та дослідниці, такі як М. Баглікова, А. Чайковський, О. Потильчак та ін. [37; 38; 39; 40; 53; 54] відкрили великий масив інформації з питання інтернованих та військовополонених. Останній розглядає важливі аспекти трудового використання військовополонених й інтернованих під час Другої світової війни в Радянському Союзі, зокрема, на відбудові господарських об'єктів різних областей, вугільних шахтах і металургійних підприємствах Донбасу та Півдня України. Вони також досліджують нормативну базу та особливості розвитку цієї сфери радянського військового полону. Важливо відзначити, що за цими джерелами виділяється друга половина 1945 року і початок 1946 року як період завершення формування системи примусової праці для військовополонених. Ця система залишалася обов'язковою і примусовою в основі, хоча піддавалася окремим структурним та режимним змінам.

Ці дослідження надають важливий внесок у розуміння історії використання примусової праці в радянському військовому полоні під час Другої світової війни та на початку повоєнного періоду, а також розкривають складні аспекти цього питання.

Досить детально проблема військового полону регіонального рівня на теренах УРСР розглянуті вченою М. Багліковою у кандидатській дисертації «Німецькі військовополонені в Донбасі (1943-1953)», де детально розглянуті

особливості організації таборів, особливості експлуатації військовополонених, утримання та медичного забезпечення [3; 4].

Підсумовуючи, історіографія дослідження радянського військового полону в Другій світовій війні може бути поділена на два великі періоди, де перший період охоплює період з 40-х років до середини 80-х років ХХ століття. Другий період охоплює кінець 80-х років – початок 90-х років ХХ століття і триває до наших днів. У цей період історіографія розвивається далі, і проводяться нові дослідження, що можуть бути більш актуальними та враховувати сучасні методи та джерела для розуміння історії радянського військового полону під час Другої світової війни. Дійсно, в історії радянського військового полону існує багато аспектів та питань, які вимагають більш глибокого, об'єктивного та детального дослідження. Оскільки ця тема включає в себе багато складних і важливих ідей, аналіз історичних подій і умов життя воєннополонених та інтернованих вимагає докладного дослідження, врахування різних джерел та точок зору, а також вивчення багатої архівної документації для осмислення, в тому числі, й для рівня школи, де це питання є досить поверховим. На кінець слід сказати й про актуальність питання полону на сьогодні. Детально розроблений матеріал з військового полону на території України дозволить покращити створення наступних робіт, пов'язаних з даною тематикою, з оглядом на ХХІ століття. З продовженням досліджень та публікацій, які враховують ці зауваження, може бути досягнуто більш комплексного та глибокого розуміння цієї важливої історичної теми для суспільства загалом.

1.2. Джерельна база дослідження

Питання джерел є дуже важливими і відображають складність дослідження історії військового полону, особливо в умовах коли певні архівні фонди були обмеженими і недоступними для дослідників протягом тривалого

часу. Доступ до архівних документів є ключовим аспектом наукового дослідження, особливо в історії.

З початку 90-х років минулого століття відкриття архівних фондів в пострадянських країнах, включаючи Росію та Україну, відкрило нові можливості для дослідження історії військового полону та забезпечило дослідникам доступ до раніше закритої інформації. Цей процес сприяє більш ґрунтовному і об'єктивному аналізу історичних подій і умов життя військовополонених.

Зі зростанням доступності архівних матеріалів можливо проводити більш докладні та дослідницькі дослідження, що допомагає розкривати різні аспекти історії військового полону та зрозуміти їх вплив на минуле і сучасність. Неабиякий інтерес призводять мемуари та суб'єктивні враження військовополонених та інтернованих, які і на сьогодні не вичерпали своєї актуальності. Хоча треба визнавати той факт, що дана тема є вузькоспеціальною й за своїм змістом в той же час досить ґрунтовна; це призводить до наслідку неможливості якісно втілити дану тему на шкільному рівні в адекватному варіанті.

Серйозною аналітичною роботою є праця П. Полян «Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР» [36], де автор досліджує географічні, матеріальні та понятійні аспекти питання міграцій. Найцікавішим для аналітичної роботи є роботи Алексєєвої-Процюк Д. О та Калкутіної Н. В [2; 23], у другій авторки є цікавий для нашого дослідження розділ II, де розкрито багато особливостей депортації, інтернування, трудового баланасу, працевикористання та репатріації цивільних німців, враховуючи географічний та геодемографічний масштаби такого роду міграцій. Робота Володимира Сергійчука «Новітня каторга. Військовополонені та інтерновані Другої світової в УРСР», де акцент вже переходить безпосередньо до території УРСР. На основі документальних матеріалів цієї праці розповідається про долю військовополонених та інтернованих Другої світової війни на території УРСР. Автор досліджував

величезний масив документів, зіставляючи та аналізуючи кількість військовополонених, степер праці на різних ділянках робіт, наскільки дотримувалися пріоритети планового господарства щодо відбудови найважливіших галузей, а також смертність та утримання військовополонених. Слід зазначити, що це робота добре зіставляється з іншими джерелами, що дозволяє більш детально розкрити ту чи іншу деталь дослідження [45].

Важливим фактором є дотримання та уточнення понятійного апарату, особливо інституцій, що займаються прийняттям і розподілом військовополонених. Варто відзначити, що існує певне неуточнення в ряді наукових праць, що стосуються інтернованих і військовополонених, часто не зрозуміло, чому та чи інша інституція займається цією категорією або даним розподілом. До того ж варто знати конкретну та початкову кількість військовополонених загалом у СРСР. Як зрозуміло – такий пласт роботи потребує структурованого, схематичного узагальнення. Тут варто спертися на роботу вчених Г. Кривошеєва та В. Андронікова «Гриф секретности снят: Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах», де і на сьогодні є велика кількість важливих статистичних та понятійних уточнень загального характеру [16].

Щодо продуктивності та якості праці варто звернути увагу на роботу К. Лободи «Використання трудових ресурсів у відбудові важкої промисловості України (1943-1950 рр.)», що досліджує деталі відбудови повоєнного облаштування не скільки СРСР, скільки УРСР [33].

Важливими для нашого дослідження є роботи, що містять у собі величезну кількість інформації щодо низки психологічних уявлень військових та військовополонених. До таких робіт можна віднести колективну працю німецьких авторів «Die Verschleppung der Deutschen aus dem Banat in die Sowjetunion aus der Sicht ihrer Kinder. Erzählberichte», спогади німецьких дітей про своїх депортованих до СРСР батьків з регіону Банат. Спогади дають уявлення про особливості психологічного сприйняття [60]. Також до роботи

залучені військові мемуари Фрітцше К. та психологічна праця з військовополонених Франка В [50; 51].

Важливу частину джерел становлять опубліковані документи, які можна розділити на дві основні групи. Перша група включає міжнародні конвенції, що регулюють статус та умови утримання військовополонених, прийняті в Гаазі та Женеві. Ці матеріали доступні у документальних виданнях та збірниках [44].

Особлива група складається зі збірок документів, які висвітлюють діяльність органів Управління з питань військовополонених та інтернованих (УПВІ-ГУВПІ) НКВС (МВС) під час війни та післявоєнного періоду. Перший такий збірник із серії «Російський архів» був випущений у Москві 1996 року, та був випущені перевидання 1999 і 2000 роках. Він містить документи із фонду УПВІ (ГУПВІ) НКВС (МВС) СРСР Державного архіву Російської Федерації. У цих збірниках перебуває величезна кількість доказів та відомостей, які повною мірою не вивчені навіть сьогодні, не кажучи вже про їхній аналіз [42; 43; 44].

Наступна збірка за редакцією професора М. Загорулька включає найповнішу колекцію документів з архівів Російської Федерації та відображає політику радянської держави щодо військовополонених, їх умов утримання, використання у праці, процесу репатріації тощо. Матеріали цієї збірки розділені на дев'ять тематичних розділів: загальні положення, структура Головного управління з питань військовополонених та інтернованих НКВС (МВС) СРСР, облік та утримання військовополонених, матеріальне забезпечення, медичне обслуговування, смертність та похорон, використання військовополонених у праці, оперативна діяльність у таборах для військовополонених та виявлення військових злочинців й т.п. Робота має великі статистині, усні данні, пов'язаних з нашою темою [12].

У підсумку, комплексний аналіз джерел, представлених тут, містять великий масив документації архівного рівня, та свідчать про наявність певного комплексу матеріалів з історії радянського військового полону, що

дозволило досягти поставленої мети дослідження, відтворити сутність проблеми на різних рівнях. Безумовно, негативним фактором є відсутність у повній мірі документів ГУПВІ з ряду областей, особливо зараз, враховуючи воєнні дії. Також ускладнюється розкриття об'єктивної картини функціонування інституцій військового полону в тогочасній Україні.

1.3. Методологія дослідження

Під час дослідження вибраної теми автор дотримувався загальних принципів історизму, об'єктивності, системності, проблемно-хронологічного аналізу, багатофакторності та культурно-історичного підходу. З них найважливішим є принцип історизму та об'єктивності, де перший вимагає розгляду всіх історичних фактів, явищ і подій у контексті конкретних історичних обставин, їх взаємозв'язку та впливу одного на інше. Автор аналізує динаміку військового полону як історичного явища в конкретному часовому контексті та за певних історичних умов, в яких це явище розвивалося. Другий компонент втілюється через всебічний аналіз комплексу джерел, які стосуються історії військового полону. Підхід дозволив автору ґрунтувати своє дослідження на об'єктивних фактах, не спотворюючи і не впливаючи особистими поглядами на фактологічний матеріал. Він також дозволяє розглядати історію радянського полону у всій її різноманітності, освітлюючи як позитивні, так і негативні аспекти державної політики стосовно полонених осіб.

Ще одним важливим методологічним принципом нашого дослідження є принцип багатофакторності, за яким радянський військовий полон розглядається як результат взаємодії всього спектру факторів суспільно-політичного та соціально-економічного життя. Це враховує поєднання конкретних обставин, причин і історичних процесів.

Статистичний метод використовувався при аналізі динаміки кількості та національного складу військовополонених у таборах в регіонах, складанні

зображення захворюваності та втрат серед контингенту, а також для підрахунків стосовно досягнення виробничих норм.

Проблемно-хронологічний підхід до дослідження надає можливість послідовно викласти процес становлення ланки полону та організації трудового використання спецконтингенту на промислових об'єктах регіонів.

Також, принцип культурно-історичного підходу був використаний при аналізі процесу адаптації німецьких військовополонених до умов табірної життя в чужорідному ідеолого-культурному середовищі, а також при вивченні взаємодії полонених з місцевим населенням і табірним персоналом в контексті того періоду та умов, в яких відбувалися події.

Сукупність зазначених методів дослідження у цій роботі дозволяє проаналізувати обсяг робіт і документів до виконання поставленої мети.

Висновки до розділу

Отже, стан наукової розробки проблеми дослідження перебуває неоднозначному рівні. З одного боку, є достатня кількість джерел для розуміння загальної картини військового полону, але варто визнати, що основний масив архівної інформації того ж ГУВІ та ГУТАГу знаходиться не в Україні, що робить всі дослідження не до кінця завершеними. До того ж, наявні історіографія та джерела є вузькоспеціальними дослідженнями, які часто не були затребувані на рівні шкільної тематики.

Тема військового полону, мабуть, лише зараз набирає своєї актуальності. До цього часу кількість джерел, що вивчають військовий полон та інтернування на території УРСР у повоєнний час можна визначити як не дуже актуальні, оскільки, як говорилося, вузькоспеціальність теми та невеликий масив джерел не дозволяють повною мірою розкрити це питання. Сама тема не є першістю актуальності в українській науці на сьогоднішній момент. Дослідження її окремих тем, типу мотивації або психологічного стану військовополонених практично не робилося.

Проте, у вивченні цього питання дуже важливим виявилася низка історіографічних, дисертаційних тощо робіт, що дозволяють частково вивчити питання більш досконало, орієнтуючись, особливо, на морально-психологічному стані військовополонених.

У роботі чітко визначено методологію та методи, що виходять із самої суті проблеми питання. Під час дослідження вибраної теми автор дотримувався загальних принципів історизму, об'єктивності, системності, проблемно-хронологічного аналізу, багатофакторності та культурно-історичного підходу. З них найважливішим є принцип історизму та об'єктивності.

РОЗДІЛ 2. СТАТУС ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ТА ІНТЕРНОВАНИХ В СРСР ТА УРСР

2.1. Особливості утримання, забезпечення та обслуговування німецьких військовополонених та інтернованих

Організація полону як такого мала ще довоєнний досвід в СРСР. Загалом кожна війна потребує організації та доцільного використання завойованих або отриманих під час війни ресурсів. Це стосується і військовополонених. Відомо, що державні інституції подібні ГУТАБу або УПВІ беруть свій початок в різних видах ще з Польско-Радянської війни [58]. В загальному сенсі також відомим є й той факт, що за питання військового полону та інтернування відповідав Народний комісаріат внутрішніх справ. Наступною особливістю радянського полону було часткове юридичне ігнорування міжнародних конвенцій, які унормували статус та значення військовополонених всіх учасників цих домовленостей. Наприклад радянською стороною була підписана 25 серпня 1931 року одна з угод Женевської конвенції — «Про поліпшення долі поранених та хворих у діючих арміях», але проігноровані інші дві угоди, які входили до основи Женевської конвенції. В Радянському Союзі існували окремі правові норми, наприклад підписані від 19 березня 1931 р. ЦВК та РНК СРСР постанови «Положення про військовополонених», «Про організацію таборів для військовополонених» [42; 43; 44]. І по сьогодні існують дискусії яка норма була гуманніша і чому СРСР не підписав у повному обсязі Женевську конвенцію.

Велика Вітчизняна війна стала серйозним випробовуванням для суспільної організації тодішнього СРСР. Великі втрати працездатного населення, особливо кваліфікованих кадрів, підірив економічної основи держави в наслідок військових дій на її території та велика кількість ворожих військовополонених під час війни у купі з інтернованими громадянами Німеччини ставили принципові завдання, що до реформ в організації

утримання та управління такою масою людей та найбільш раціонального використання їх працездатного потенціалу.

Певні зрушення в організації режиму утримання та охорони у таборах для військовополонених зазнає змін, пов'язаних з конкретизацією функцій НКВС, насамперед, його підрозділу – УПВІ (Управління у справах військовополонених та інтернованих). У “Інструкції про порядок утримання військовополонених у таборах НКВС” визначалося, що їх утримання має забезпечити завдання більш відповідального підходу до утримання й ізоляції військовополонених від населення та посилення режиму загальної охорони, яка б виключала втечі. [36; 38]. Крім суто матеріальних проблем, які зводилися до неможливості базового рівня забезпечення через недостатнє фінансування з одного боку та величезну кількість людей з іншого, стала простежуватися тенденція нераціональності використання праці, а також організації військовополонених. Дані функції, що виконували УПВІ, показали, що для більш ефективної роботи варто виділити додаткові ресурси, а також, у перспективі, запозичити досвід ГУТАГу як організації, яка має певні напрацьовані механізми щодо змісту, використання та перерозподілу величезних мас людей [38; 39; 40]. Потильчак та низка інших дослідників відзначають цікаву тенденцію, суть якої зводиться до переймання досвіду управліннями без їхньої подальшої інтеграції. Швидше це було максимою, бо навіть з юридичної точки зору військовополонений не є рівно ув'язненим. Тому не варто розуміти взаємодію того ж УПВІ та ГУТАГу як інтеграцію один до одного, скоріше це паралельний та незалежний зміст, підкріплений міркуваннями держави [37; 40].

А. Чайковський встановив, що починаючи з війни і закінчуючи п'ятидесятима роками, радянською державою прийнято до десятка рішень з питань режиму утримання, забезпечення, охорони військовополонених та інтернованих, трудового використання [53, с. 42]. Спираючись на них, були розроблені численні відомчі нормативні акти, яких УПВІ постановило до трьох тисяч. [53, с. 47].

Якщо перевести увагу на територію УРСР, слід сказати, що активізація розбудування військового полону починається тут у 1943 р. – з передислокацією табору № 100 з селища Усть-Шора Моркінського району Марійської АРСР до м. Запоріжжя. Щоправда, на місце нової дислокації табір прибув лише в лютому 1944 р. В подальшому УРСР, особливо південь, в представлений дев'ятьма таборами: Херсон № 214, 418; Миколаїв № 126; Одеса № 159; Котовськ № 426; Рені № 38; Запоріжжя № 100, 414; Мелітополь № 424. Деякі з них функціонували недовго, але стали тимчасовим притулком для багатьох жертв війни, а для декотрих – місцем останнього спочинку. Лімітна наповнюваність таборів теж була різною. Найбільший з них – Запорізький № 100 мав ліміт контингенту 20000 чол. [23, с. 50], а найменший – Херсонський № 214 – 2000 чол. [23, с. 98]. Найбільша концентрація бранців в таборах Півдня, за підрахунками О. Потильчака, припадає на початок 1946 р.: близько 60000 осіб, а найменша – близько 20000 – станом на 1 січня 1950 р. [25, с. 251-260].

Починаючи з 1945 року, стало актуальним завданням створити в таборах належні умови для надійного захисту військовополонених. У цьому контексті, 29 березня 1945 року заступник наркома внутрішніх справ С. Круглов підписав наказ № 059. Цим наказом були введені "Технічні вказівки зі спеціального обладнання табірних зон у таборах військовополонених". Цей документ нормативно регулював особливе обладнання для таборів військовополонених, враховуючи особливості контингенту. Загальні положення цього документу включали чіткий перелік спеціального обладнання для табірних зон, включаючи периметральну огорожу, внутрішні та зовнішні зони заборони, військові пости охорони, контрольно-пропускні вахтівки, систему освітлення, зв'язку і сигналізації. Встановлення цього спеціального обладнання для табірних зон покладалося на адміністрацію табору і здійснювалося після передачі табору під охорону конвойних військ НКВС [43, с. 39-40].

Місця утримання військовополонених, як було вже зазначено, почали активно користуватися досвідом такої державної установи, як ГУТАБ: “Обладнання огорожі зон по кожному табірному відділенню і табірному пункту різна та виглядає наступним чином: табірне відділення № 1 (с. Покотилівка) – огорожа зони складається із одного ряду 41 колючого дроту з вертикальним переплетенням, із внутрішньої та зовнішньої заборонних зон і контрольної смуги. Проїзна брама і контрольна прохідна обладнані. Є 4 сторожові вежі. Зона освітлюється. Технічна сигналізація відсутня. ...Табірне відділення № 9 (м. Харків) – огорожа складається з суцільного дерев'яного паркану висотою до 3-х метрів. Внутрішня заборонна зона не облаштована. Зона освітлюється. Технічна сигналізація відсутня...” [52, с. 321].

Кожен табір військовополонених складався з комплексної системи управління, яка розташовувалася в обласних центрах та великих містах, а також включала табірні відділення та пункти. Організація управління кожного табору передбачала такі структурні підрозділи:

- Керівництво табору: включало начальника, комісара табору та заступників начальника табору. Це були основні посади, які визначали стратегію та регламент роботи табору.
- Канцелярія та відділення: ці підрозділи включали в себе політичне, обліково-розподільче, господарське, фінансове та санітарне відділення. Кожне відділення відповідало за певні аспекти управління табором, включаючи політичну роботу, фінанси, санітарію та інше.
- Команди внутрішньої та пожежної охорони: ці команди відповідали за забезпечення безпеки в таборі, як внутрішньої, так і пожежної охорони.
- Відділ (відділення) з оперативно-чекістського обслуговування військовополонених: цей відділ мав за завдання здійснювати операційну та контррозвідувальну роботу у таборі.

Кожному табору військовополонених присвоювався унікальний умовний номер. Ці номери також присвоювалися табірним відділенням, спецшпиталям і пізніше - робітничим батальйонам інтернованих. Для таборів було передбачено використання номерів від 1 до 550. При ліквідації табору, умовний номер анулювався і не використовувався більше. У випадку передислокації табору до іншого регіону, номер залишався за табором і надалі використовувався [53, с. 221-229].

Забезпечення військовополонених достатньою кількістю їжі було значущою проблемою, особливо в умовах країни, чиє виробництво було сильно підірвано через війну. Для вирішення цієї проблеми були залучені підсобні господарства, регульовані за наказом № 337 від 3 квітня 1944 року "Про порядок використання продукції підсобних господарств підприємств та установ". Цим наказом передбачалося використання продукції, вирощеної в підсобних господарствах різних установ і відомств, для покращення харчування військовополонених в їдальнях та буфетах, виходячи за межі нормованого постачання. Для виконання подібного роду господарських робіт використовувалася з зрозумілих причин робоча сила військовополонених, які були неспроможні до важкої промислової роботи. Організація цих робіт проводилася бригадами під керівництвом вільнонайманих бригадирів. Ця система дозволяла використовувати військовополонених на користь власних потреб і забезпечувати їх харчування та інші потреби в умовах обмежених ресурсів. [23, с. 52].

Приклад організації підсобних господарств, як, наприклад, станція Розівка в Запорізькій області, яка входила до структури управління табору № 100, був важливим компонентом забезпечення харчування військовополонених. Функціонування цих господарств стало критично важливим особливо в умовах голоду, який вразив Радянський Союз у 1946-1947 роках. Один з численних свідків подій стверджував, що в 1947 році врожай з підсобного господарства табору перевищував врожай всіх цивільних господарств, і харчування військовополонених було кращим, ніж у селян, які

працювали у колгоспах [18; 35]. Крім того, підсобні господарства потребували менше пенітенціарних ресурсів, оскільки охорона на таких "підприємствах" була мінімальною, а стан військовополонених в плані матеріального забезпечення та психологічного здоров'я в цілому був задовільним. Такі підсобні господарства допомагали вирішувати проблему забезпечення продуктами харчування військовополонених в умовах недостатку ресурсів та складних обставин після війни [18; 23, с. 52].

14 жовтня 1946 р. директивою № 274 МВС відмінило видачу додаткових гарячих страв бранцям, які 78 виконували виробничі норми. 15 листопада 1946 р. вийшов наказ МВС СРСР, згідно з яким з 1 грудня військовополонені позбавлялися будь-яких видів додаткового харчування [29, с. 121; 30, с. 210-220]. Лише ті, хто працював у вугільних копальнях і виконував та перевиконував норми, згідно з директивною телеграмою № 325 МВС СРСР від 12 листопада 1946 р. отримували добові надбавки у 300-500 грамів хліба [12, с. 360]. Проте навіть основну норму харчування могли отримати далеко не всі. Як і раніше, все залежало від виконання виробничих норм. Відчутне зниження кількості і якості харчування поставило утримуваний контингент на межу фізіологічного виживання. За наявності крадіжок продовольства, перебоїв у постачанні, нерівноцінних заміни одних продуктів іншими, військовополонені нерідко стали отримувати значно менше від зафіксованих на папері норм. Проведені УПВІ МВС УРСР у серпні-листопаді 1946 р. перевірки господарської діяльності таборів засвідчили численні порушення та зловживання адміністрацій режимних установ у сфері продовольчого постачання. Серед них: недостатнє та недиференційоване харчування бранців, відсутність належного обліку продовольства, видачі додаткових офіцерських пайків стороннім особам, безоплатні та безконтрольні видачі хліба та інших продуктів, нееквівалентні заміни продуктів іншими, завищення кількості контингенту, який харчувався тощо

Що стосується інтернованих, то тут ще у травні 1948 року вийшла Постанова РНК СРСР про покращення умов утримання та трудового

використання інтернованих німців. Численним міністерствам, перерахованим у преамбулі, по суті рекомендувалося лише дотримуватися давно встановлених правил і інструкцій, які були прийняті до цього. Змін зазнали виплати інтернованим, точніше компенсацію за невикористану відпустку за перший рік роботи, а також дозвіл переводити на становище вільнонайманих робітників тих інтернованих з-поміж висококваліфікованих фахівців, хто забажає залишитися працювати в СРСР. У березні 1947 року в ГУПВІ перебувало 107 468 інтернованих, у тому числі 60 498 чоловіків та 46 970 жінок. Число заарештованих (тобто інтернованих групи «Б») становило тим часом 14327 чол. За даними на 15 травня 1948 року налічувалося 55 287 інтернованих, зведених до 98 робочих батальйонів, розподілених між міністерствами. За своїм фізичним станом інтерновані поступалися військовополоненим. Найповніші і хіба що підсумкові відомості про інтернованих містяться у довідці про них за станом 20 грудня 1949 року, підписаної начальником ГУПВІ генерал-лейтенантом І. Петровим. [36, с. 151]

Взагалі треба акцентувати увагу на тому, що події 1946-1948 рр. стали випробуванням для військовополонених у радянському полоні. Післявоєнний голод торкався усього суспільства і крім суто продовольчих проблем загострював й проблеми морального, психологічного аспекту. Прості люди чудово знали хто був винний у їх становищі та ще пам'ятав жорстоку військову окупацію. Тому військовополоненим було складніше вижити в декілька разів. Нецільове становлення, що виходило за рамки закону, а також факти загибелі частини військовополонених, що помирали вже на етапі евакуації до тилкових районів призводили до багатьох хвороб, які при ускладненні призводили до летальних наслідків. Отож, до стаціонарних таборів контингент, вцілілий під час етапування, надходив вкрай знесилений та хворий через низку суб'єктивних причин. Табори УРСР, чия територія була виснажена війною на всіх рівнях, облаштовувались з порушеннями норм будівництва, особливо у зимових реаліях, порушенням санітарно-побутових умов, що ставило військовополонених на екзистенційну межу. Погане

облаштування таборів, невиконання наказів з будівництва таборів через суб'єктивні та об'єктивні чинники, хоча б чисельність контингенту, призводили й до нераціонального використання і так малих ресурсів [2, с. 77; 23, с. 55].

Харчування військовополонених після Другої світової війни підлягало численним обмеженням і проблемам. Відміна видавання додаткових гарячих страв і обмеження виділення додаткового харчування позначилося на якості та кількості харчування цих людей. Навіть основну норму харчування могли отримати далеко не всі, і все це залежало від виконання поставлених виробничих норм. Порушення та зловживання адміністрацією режимних установ у сфері продовольчого постачання ще більше ускладнили ситуацію. Ці обставини безумовно мали серйозний вплив на фізичний стан та загальне благополуччя військовополонених. Це свідчить про недостатню увагу і забезпечення базовими потребами цих людей у період після війни, коли вони вже пережили важкі обставини під час бойових дій і залишилися у відділеннях для військовополонених та інтернованих [2; с. 78].

Вказані зміни в продовольчому забезпеченні військовополонених в останній чверті 1947 року свідчать про покращення їхнього стану, принаймні в частині харчування. Збільшення основної хлібної норми і диференціювання продовольчого постачання відповідно до характеру виконуваних робіт були важливими заходами для поліпшення фізичного стану та загального благополуччя військовополонених. Заохочення донорства також мало свої позитивні наслідки, оскільки воно дозволило покращити стан утримуваних в умовах обмеженого ресурсного забезпечення. Вищезгаданий наказ, який унормовував харчування військовополонених до закінчення репатріації з СРСР, свідчить про прагнення покращити їхні умови життя та фізичний стан в цей період [2, с. 79].

Проблеми, пов'язані зі збереженням фізичного здоров'я і життя військовополонених під час їх утримання, були надзвичайно серйозними та актуальними. Проблема збереження життя і здоров'я військовополонених була

складною і багатofакторною. Вона об'єднувала проблеми конвоювання, дотримання силових, охоронних норм, медичної допомоги, умов проживання в таборах та організації харчування. Ключові аспекти цих проблем є смертність під час конвоювання військовополонених, що становило велику загрозу для них. Велика кількість військовополонених були відправлені в тиллові табори пішим порядком на далекі відстані. Це призводило до підвищеної смертності від умов дороги, відсутності необхідного харчування, транспорту та одягу. В положенні "Про військовополонених" зазначалося, що військовополонені мають обслуговуватися на однакових підставах з військовослужбовцями тиллових частин, реальні умови воєнного часу часто не дозволяли надавати необхідну медичну допомогу через низку причин. Відправлення важкохворих або поранених військовополонених у шпиталі також не завжди відбувалося відповідно до затверджених норм і це як наслідок призводило до фатальних випадків, у загальному які можна класифікувати як смертність в таборах. Після прибуття до таборів, значна частина військовополонених навіть після лікування залишалися в стані, далекому від працездатного. Тяжкі умови праці, незадовільне харчування та відсутність елементарних побутових умов призводили до втрати працездатності, а також до великих витрат бюрократичного апарату. Реорганізація частини таборів у "оздоровчі" установи була спрямована на забезпечення повного і завершеного лікувально-оздоровчого циклу для військовополонених і відновлення їхньої працездатності. Для відновлення працездатності військовополонених у виснажених станах, система оздоровчих таборів була важливим кроком. Вони були призначені для особливого режиму лікування та харчування, що сприяло їхньому швидкому одужанню. [45].

Завдяки поганим умовам та обмеженому доступу до необхідних ресурсів, певний відсоток військовополонених не доживав до стаціонарних таборів. Ті, хто все ж діставалися таборів, зазнавали додаткових труднощів через погіршене фізичне становище після довгих перевезень та незадовільних умов під час шляху. Загальна картинка свідчить про те, що транспортування

та конвоювання великої кількості військовополонених в умовах війни викликали серйозні проблеми забезпечення безпеки та здоров'я. Такі тяжкі обставини підкреслюють значення надзвичайно складних викликів, з якими стикалися ці військовополонені після Другої світової війни. [31, с. 83]

Післявоєнні роки демонструвалися у виді звітів, де кількість хворих та непрацездатних в таборах залишалася значною. Це свідчить про складність санітарно-епідеміологічних умов і серйозних труднощів з опікою над військовополоненими. Водночас, незважаючи на високу потребу в лікуванні цих військовополонених, кількість спецшпиталів зменшувалася. Це може бути, як можливий варіант, пов'язано з бажанням скоротити витрати та зменшити обслуговуючий персонал у спецшпиталях. Велика частина хворих у спецшпиталях складалася з німецьких військовополонених, а також угорців та громадян Австрії. Це відображає склад контингенту, який перебував в ОРБ на території України у післявоєнний період. Зазначені дані підкреслюють складність та важливість завдань, пов'язаних із забезпеченням лікування і охорони здоров'я великого контингенту військовополонених в умовах післявоєнного відновлення. [2, с. 91]. Система організації лікування військовополонених потребувала покращень через актуальні проблеми. Масова смертність полонених піддавала сумніву ефективне використання їх як робочої сили, а значить ставила під питання організації, що курирували їхню роботу. Для розв'язання цього завдання було вирішено створити спеціалізовані медичні заклади. Першим кроком у цьому напрямку стала інструкція від 6 березня 1943 року, яка передбачала створення мережі лікувальних закладів для обслуговування полонених. В одному із нормативних актів цього спрямування зазначено розпорядження МВС СРСР № 129 від 27 лютого 1948 року, яке обговорювало створення та діяльність комісій для оцінки стану спецшпиталів і заходів, спрямованих на покращення їхньої роботи [17]. З метою налагодження системи медичного забезпечення таборів і лікувальних закладів для військовополонених було видано розпорядження МВС СРСР № 250 від 25 квітня 1949 року. Цей документ

наголошував на необхідності реалізації програми економії державних коштів у сфері медичного обслуговування військовополонених та інтернованих. [42, с. 336]. Впорядкування процесу вивезення хворих військовополонених до спецшпиталів також підпорядковувалося нормативному регулюванню МВС СРСР. У цьому контексті, слід згадати кілька директивних документів, прийнятих у 1946-1947 роках. Наприклад, 19 серпня 1946 року була видана директива № 211, яку особисто підписав С. Круглов. Цей документ спрямовував зусилля на організацію ефективнішого процесу вивезення хворих військовополонених на батьківщину з метою оптимізації використання ліжок у лазаретах таборів і спецшпиталях [42, с. 338-339]. Директива № 253 "Про проведення своєчасної госпіталізації хворих військовополонених і виділення утепленого автотранспорту з цією метою" була розіслана на місця 25 жовтня 1946 року [2, с. 93; 42, с. 357].

Проте існувала різниця між теоретичними нормами та реальним станом справ, особливо у плані матеріального забезпечення цієї мережі. Спеціалізовані лікувальні заклади мали визволити стаціонарні табори НКВС від хворих, які потребували тривалого спеціалізованого лікування в лікарнях, чому табори не могли відповісти. Ці шпиталі повинні були мати сучасне обладнання і кваліфікований медичний персонал. Звільнення таборів від хворих мало сприяти головній меті адміністрації таборів: максимальному використанню працездатності полонених на господарських роботах і завданням інших підприємств.

Далеко не кожна спеціалізована лікувальна установа виконувала своє завдання в повному обсязі, і медичний персонал цих закладів не завжди був готовий боротися за кожне життя полоненого [23, с. 85].

Лікарі та адміністрація, якщо не дотримувалися вимог і норм у своїй роботі, нерідко ставали причиною летальних наслідків, кожен з яких детально аналізувався. На лице як факт ми бачимо вплив суб'єктивних відносин. Згідно з директивою НКВС СРСР та Наркомздор'я СРСР, акти розтинів та історії хвороб померлих військовополонених пересилалися до УПВІ для перевірки та

висновку [12, с. 545]. Щоб ухилитися від відповідальності, деякі лікарі іноді призначали хворим шляхом фальсифікацій історії хвороб недостатнє лікування. Таким чином, історії померлих військовополонених подавалися до УПВІ НКВС СРСР вже переробленими і перекрученими, що ускладнювало можливість об'єктивної оцінки причин смертності у спецшпиталях [5, с. 40-49]. Наведені факти свідчать про просту безінтересність та байдужість співробітників медичних установ. Відсутність бажання вкладати зусилля в допомогу безправним бранцям, яким нікому не було на що розраховувати, може бути результатом відсутності моральної відповідальності перед пацієнтами в очах деяких радянських лікарів. Це свідчить про відсутність уявлення про священний обов'язок рятувати життя людей незалежно від їх раси чи політичних переконань. Навіть у той час свідомі громадяни вважали байдужість посадових осіб, відповідальних за здоров'я бранців, причиною гальмування профілактичних та лікувальних заходів.

Проте не слід вважати, що наведені вище факти були як повна аксіома. Як ми розуміємо - завжди знаходились самовіддані медичні працівники, які в першу чергу виконували свій професійний обов'язок і віддавалися на повну, намагаючись зберегти людські життя, навіть коли ці життя належали ворогам, дотримуючись знаменитої клятви Гіппократа. Багато військовополонених, серед яких були й напевно за фахом люди з медичною освітою, дивувався, як радянські лікарі витрачали цінніші, дорогоцінні у той час ліки на їх видужання при цьому працювавши день і ніч, щоб забезпечити максимальну ефективність свого шпиталю й т.п. Результатом такої самовідданості та професіоналізму було зменшення смертності. В таборі № 159/1 на Молдаванці в 1947 році не відбулося жодної смерті, навіть у важкі часи післявоєнного голоду [31].

Після війни керівництво МВС і ГУПВІ виявило особливу турботу щодо випадків спалахів епідемічних захворювань у таборах, об'єктах розселення військовополонених та інтернованих, враховуючи досвід, набутий ще під час війни. Для боротьби з малярією в таборах для військовополонених була видана спільна директива НКВС й НКОЗ СРСР № 129/04-8/435. 1 березня 1946 року

була видана директива НКВС СРСР № 50, яка містила заходи щодо профілактики інфекційних захворювань шлунково-кишкового тракту серед військовополонених і інтернованих. В цьому документі вимагалось від республіканських наркоматів та УНКВС негайно розпочати щеплення, очищення територій табірних зон, смітників і вбиралень, перевірку систем водопостачання, наголошувалася важливість санітарного стану харчових блоків, систематичне винищення мух, контроль за дотриманням особистої гігієни військовополоненими та інтернованими. Також передбачалося ізолювати всіх проносників хвороб від інших військовополонених в спеціальних приміщеннях. Окремим додатком до цієї директиви були надані вказівки щодо проведення щеплень проти інфекцій шлунково-кишкового тракту. [2, с. 94; 42, с. 386]

За результатами перевірок медичних закладів у таборах, ГУПВІ зробило висновок, що медична справа у таборах відставала від необхідних стандартів та вимог для забезпечення своєчасної та якісної медичної допомоги військовополоненим і відповідного догляду за ними [23, с. 92].

Медичні установи в повоєнний час стикалися з серйозною проблемою - нестачею кваліфікованих кадрів. Щоб вирішити цю проблему, була видана директива від Наркомун внутрішніх справ з метою залучення військовополонених медичних працівників за фахом і покриття нестачі медпрацівників, що існувала в деяких таборах. Згідно з цією директивою, всі медичні фахівці серед військовополонених використовувалися в лікувальних та оздоровчих закладах, таких як лазарети, амбулаторії, оздоровчі команди, на посадах лікарів-ординаторів. Також середній медичний персонал використовувався на посадах фельдшерів, лаборантів, зубних лікарів чи зубних техніків. Проте військовополонені-медики були обмежені в своїй діяльності, оскільки їм заборонялося працювати в аптеках, видавати звільнення від роботи, направлення в шпиталі чи оздоровчі команди, а також виписувати з цих установ та брати участь в роботі лікарських комісій для визначення груп працездатності [12, с. 652].

У 1946 році мережу спеціалізованих лікувальних закладів для військовополонених на території України скоротили. На початок 1947 року в республіці функціонувало 25 спецшпиталів із загальною чисельністю 12700 ліжко-місць. За даними на 1 січня 1948 року, в Україні було 23 спецшпиталі з лімітом 12200 ліжко-місць. У той час у місцевих таборах і ОРБ перебували 242138 військовополонених та інтернованих, що означає, що наявний фонд ліжок у спецшпиталях задовольняв лише близько 5% потенційних пацієнтів. На початку 1949 року продовжувало функціонувати 20 спецшпиталів із лімітом 9700 ліжок. Незважаючи на те, що контингенти таборів і робочих батальйонів зменшилися, кількість спецшпиталів залишалася майже незмінною, що свідчило про рстуще значення збереження працездатності трудового контингенту військовополонених та інтернованих в очах радянського державного та господарського керівництва [37].

З 1 січня 1950 року на території України діяли лише 6 спецшпиталів із загальною кількістю 2500 ліжок. Зазвичай ці лікарні надавали медичну допомогу військовополоненим, які перебували в обмежених таборах і ще не були репатрійовані. Наприклад, для лікування засуджених військовополонених та інтернованих, які перебували в режимних таборах на Донбасі, був призначений спецшпиталь № 3099 із лімітом у 300 ліжок за наказом МВС СРСР № 00350 від 31 травня 1950 року [38].

Під час оперативного контролю за військовополоненими-медиками були виявлені випадки, коли ці лікарі проявляли національну солідарність та упередженість у лікуванні. Вони могли свій вплив на лікування хворих і навіть впливали на медичний персонал лікувальних закладів у питаннях встановлення діагнозу, виписки військовополонених та направлення їх до спецшпиталів. Їхня мета була спрямована на те, щоб тримати хворих в оздоровчих командах якомога довше на підставі сфальшованих історій хвороб. Наслідком цього було некоректне лікування хворих, і десятки здорових людей перебували в оздоровчих командах протягом тривалого часу, що не влаштовувало НКВС. З іншого боку, в деяких випадках хворих, які

потребували негайної госпіталізації, випускали в оздоровчих відділеннях, не надаючи їм своєчасної допомоги, і це призводило до їхньої смерті [12, с. 640].

З метою покращення фізичного стану ослабленого контингенту, включаючи військовополонених, було запроваджено спеціальні оздоровчі табори наказом НКВС СРСР від 5 жовтня 1944 року. При цих таборах, які виділяли контингент для робіт на виробництві або інших завдань, організовувались оздоровчі відділення для ослаблених військовополонених, які потребували відновлення своєї працездатності. Ці оздоровчі відділення заповнювалися військовополоненими і складали одну десяту чисельності табору. Ці оздоровчі відділення були оснащені необхідним медичним обладнанням, забезпечувалися спеціальним госпінвентарем, і в них надавалося підвищене харчування військовополонених. Важливою була кваліфікована медична допомога, і для цього в оздоровчих відділеннях працював найкращий медичний персонал, включаючи військовополонені медичні кадри. Тривалість перебування в оздоровчому відділенні визначалася лікарськими комісіями і може становити до трьох місяців. Ці заходи спрямовувалися на покращення фізичного стану військовополонених та інших бранців, щоб максимально зберегти їх працездатність для подальшого використання в робочих батальйонах і на виробництві [12, с. 647].

Так, з метою забезпечення медико-санітарного обслуговування військовополонених УПВІ НКВС СРСР використовувало досвід ГУТАБу та інших військових організацій. Санітарні відділення в таборах та табірні лазарети відіграли ключову роль у цьому процесі. Ці установи забезпечували лікування, оздоровлення та медичний догляд за військовополоненими, а також здійснювали профілактичні заходи для запобігання епідеміям та іншим медичним проблемам. Використання досвіду інших військових структур допомогло УПВІ НКВС СРСР налагодити систему медичної допомоги для військовополонених, хоча існували численні проблеми та недоліки в цій системі, які були виявлені під час проведення різних перевірок та досліджень.

2.2. Якість та показники виконання праці військовополонених та інтернованих

Ми вже неодноразово акцентували увагу на ступінь руйнувань інфраструктури СРСР. Оскільки війна забрала життя мільйонів людей і знищила економічні засади цієї держави, стало гостро питання відновлення держави. З різних причин, починаючи з внутрішніх проблем у вигляді забезпечення населення потрібними товарами і закінчуючи геополітичними міркуваннями про можливість нової війни, важливо було не тільки роздобути ресурси на відновлення держави, а й вести серйозний статистичний облік, контроль та чітко розуміння меж цих промислових та робочих можливостей. Частково такий стан справ виправдовувався і організацією радянської держави, побудованої за плановим принципом економіки. Тому варто зупинитися на питанні ефективності, динаміці трудових показників військовополонених та інтернованих, що тісно пов'язане з їх мірою експлуатації.

Ця практика використання військовополонених була складною і різноманітною. Військовополонені були задіяні в різних галузях економіки, включаючи будівництво, промисловість та сільське господарство. Їхні зусилля були спрямовані на відновлення заводів, фабрик, інфраструктури та інших об'єктів, які були руйновані під час війни. Більше 50000 військовополонених, які працювали на підприємствах УРСР, грали важливу роль у цьому процесі. [53]

Норми виведення на роботу для кожного табору були важливим аспектом організації використання військовополонених у відновленні господарства після війни. Вони визначали, скільки працівників повинно бути направлено на конкретні господарські об'єкти та проекти для забезпечення необхідних робочих сил. Наприклад, для Одеського табору ці норми становили 7800 чоловік для роботи в порту та близько 1000 чоловік для відновлювальних та будівельних робіт по місту. Ці норми виведення на роботу були складними обчисленнями, які враховували лімітну наповнюваність

табору та потреби різних господарських об'єктів. Цей підход допомагав раціонально розподілити робочу силу військовополонених для відновлення інфраструктури та господарства та забезпечити максимальний використання їхніх ресурсів для відновлення країни після війни [33. с. 150].

Проблеми, пов'язані з нецільовим використанням військовополонених і відволіканням їх на другорядні роботи, дійсно впливали на ефективність використання цієї робочої сили в господарських проектах після війни. Розпорошеність і недостатня координація виявлялася у тому, що військовополонені були розподілені по численних господарських об'єктах, і не завжди була належна координація їхніх робіт. Це призвело до розпорошеності ресурсів та неефективного використання праці. У деяких випадках військовополонені використовувалися для внутрішніх потреб таборів, що включало в себе надання піклування та внутрішні роботи, які не вносили значний внесок в відновлення економіки. Наявність належного технічного керівництва для військовополонених було не завжди забезпечене, що призводило до низького рівня організації праці та ефективності роботи. Іноді військовополонені були відволікані на виконання другорядних робіт, які не сприяли відновленню господарства, але вимагали людських ресурсів. Не завжди військовополонені мали відповідні навички та кваліфікацію для виконання конкретних завдань на господарських об'єктах. Ці проблеми зменшували продуктивність і сприяли недосягненню максимального використання військовополонених в роботі на відновлення країни після війни [2, с. 162].

Проблеми з організацією праці військовополонених були розповсюджені і на інших господарських об'єктах, включаючи будівництво Дніпропетровського автомобільного заводу. Подібні простой військовополонених викликані різними причинами, такими як відсутність будівельних матеріалів, нестача інструментів, проблеми з транспортом та електропостачанням. Додатковою проблемою було неадекватне керівництво і координація їхньої праці. Організовані бригади військовополонених не завжди

були правильно закріплені за об'єктами робіт і перекидалися з одного завдання на інше. Це призвело до неефективного використання праці цих бранців та простоїв. Також, спеціалісти з числа військовополонених часто використовувалися для несвітлих робіт, що не відповідали їхнім кваліфікаціям. Ці проблеми вимагали покращення організації праці та керівництва військовополоненими на господарських об'єктах, щоб забезпечити більш ефективне використання їхньої праці [2, с. 164].

Зимовий період 1946-1947 років справді був особливо важким для трудового використання військовополонених. Низькі температури та негоди в поєднанні з проблемами у продовольчому забезпеченні та неврожаєм призвели до серйозних проблем для військовополонених, які працювали в найбільш важких і енергозатратних галузях, таких як чорна металургія, важка промисловість та вугільна промисловість. Недостатнє продуктивне харчування та фізичне виснаження військовополонених призвели до того, що було дуже важко досягти норм виробітку та виконати виробничі плани. Наприклад, вугледобування не виконувалося в повному обсязі, і продуктивність праці була надзвичайно низькою. Незадовільний стан з організацією харчування військовополонених додавав проблем, вони стикалися з фізичними труднощами та погіршенням їхнього стану здоров'я. У таких умовах було дуже важко виконувати виробничі завдання, і велика частина військовополонених була фактично неспроможною до праці.

У спільному наказі міністра внутрішніх справ УРСР і начальника комбінату «Сталінвугілля» МВПЗР СРСР від 24 січня 1947 р. підкреслювалося, що серед військовополонених працюючих на шахтах «Анна», «Вікторія», «№ 14-14 БІС» тресту «Зуєвантрацит», а також на шахті «Лідіївка» тресту «Рутченковвугілля» вихід на роботу не перевищує 62 % табірних контингентів. По табірному відділенню № 9 у жовтні-грудні 1946 р. і за 20 днів січня 1947 р. наваловідбійники простояли 861 людино-день. Тривалість простоїв по табірному відділенню № 10 лише у грудні сягала 1204 людино-години. На шахті № 2/7 «Лідіївка» 21 січня 1947 р. через псування

підйомника на шахтному дворі нагромадилося 97 вагонеток з породою. На шахтах «Анна», «Вікторія» та «№ 14-БІС», тресту «Зуєвантрацит», що обслуговувалися трудовим контингентом із табірної відділення № 10 табору № 280, протягом четвертого кварталу (жовтень-грудень) 1946 р. сталося 270 випадків простоїв з втратою 1742 людино-днів робочого часу. Лише за 20 днів січня 1947 р. на цих підприємствах сталося 69 подібних випадків і було втрачено 483 людино-дні [2, с. 168].

Ситуація на об'єктах будівництва автозаводу в Дніпропетровську, обслуговуваних табірним відділенням № 2 табору № 315, дійсно була критичною щодо трудового використання військовополонених. Значна частина військовополонених була просто неспроможною до праці через недостатнє продовольче забезпечення, відсутність матеріалів і інструментів, транспортні проблеми та електропостачання. Організація праці була поганою, і це призвело до щоденних масових простоїв серед військовополонених. Бригади бранців не були закріплені за конкретними об'єктами і часто перекидалися з однієї роботи на іншу, що робило неможливим планування і організацію ефективного виробництва [43, с. 333].

Трудовий контингент військовополонених став важливим ресурсом для підприємств та організацій після закінчення надходження нових бранців. Відсутність нового контингенту спонукала підприємства конкурувати за наявних робочих рук і вести суперництво за цими ресурсами. Це призвело до зростання цінності та конкурентоспроможності працездатних військовополонених. З іншого боку, недостатні умови утримання та харчування військовополонених вплинули на їхню працездатність і здоров'я. Іноді табірне керівництво ігнорувало ці аспекти в зусиллях забезпечити ресурси для союзних міністерств і відомств. Це не лише погіршувало умови для військовополонених, але й призводило до втрати ними працездатності. Узагальнюючи, можна сказати, що працевикористання військовополонених ставало не лише важливим економічним чинником, але і предметом суперництва та політичних рішень у післявоєнний період [2, с. 170].

Порівняльний аналіз продуктивності праці військовополонених та вільнонайманих робітників на прикладі миколаївського ОБМУ-44 у 1945 та 1946 роках дійсно показує цікаві тенденції. Зокрема, продуктивність вільнонайманих робітників зросла на 13% у 1946 році порівняно з 1945 роком, що свідчить про певний розвиток та зростання ефективності цієї частини робочої сили. Навпаки, продуктивність праці військовополонених у 1946 році впала на 5% [53, с. 130-150].

Ця тенденція може бути пояснена кількома факторами, включаючи недостатню організацію роботи в таборах, недостатнє утримання та харчування, а також використання їх на роботах з низькою розрядністю. Процеси, пов'язані з недооцінкою праці військовополонених, можуть бути причиною зниження середнього відсотку виконання норм виробництва в 1946 році, що саме за рахунок праці військовополонених. Крім того, оплата праці військовополонених на підсобних роботах з низькою розрядністю погодинна та зазвичай нижча, ніж у вільнонайманих робітників. Це могло також вплинути на загальну витрату на оплату праці та середню зарплату вільнонайманих робітників. Загалом, ці дані підкреслюють складну ситуацію, пов'язану з працевикористанням військовополонених в післявоєнний період, а також їхній вплив на виробничу діяльність та економіку.

Працевикористання підневільних спецконтингентів було досить різноманітним і включало в себе різні національності. Німці, австрійці та японці виявилися більш працездатними і кваліфікованими працівниками, які відзначалися високою професійністю та якістю виконаної роботи. Однак, важливо враховувати, що ефективність роботи спецконтингенту може залежати від багатьох факторів, таких як умови роботи, кліматичні умови, харчування, стан здоров'я тощо. Негативне ставлення до праці якісно менших результатів зауважено щодо маляр [13].

Приклади високої продуктивності праці підневільних спецконтингентів в певних ситуаціях, такі, де вони значно перевищили норми виробітку мали місце існувати. Ці приклади свідчать про те, що деякі групи

військовополонених були дуже дисциплінованими та мотивованими для ефективної праці. Виконання норм виробітку на такому високому рівні та додаткові зусилля в нормальних умовах є дуже важким завданням, і такі досягнення свідчать про велику працездатність і наполегливість цих військовополонених. Проте важливо зауважити, що такі виняткові досягнення були малочисельними в порівнянні з загальним підсумком. Багато військовополонених поскаржилися на погані умови утримання та харчування, що вплинуло на їхню фізичну готовність до праці та готовність приймати участь у таких акціях, як антифашистські вахти. Отже, це свідчить про те, що умови життя і праці грали важливу роль у визначенні продуктивності праці військовополонених. У цілому ці приклади стверджують, що підневільні спецконтингенти мали різні рівні працездатності та працевикористання, і це було сильно вплинуто умовами, мотивацією та організацією праці на конкретних об'єктах і в таборах.

Матеріальні заохочення та додаткова продовольча пайка могли бути одними з мотивуючих чинників для окремих військовополонених вкладати високі зусилля в працю та досягати вражаючих виробничих норм. Відомо, що умови у таборах та умови харчування були досить важкими, і будь-які додаткові матеріальні вигоди могли виглядати дуже привабливо. Проте, як ми вказали, є ще один важливий чинник, який мотивував до високої продуктивності, а саме - чинник репатріації. Бажання повернутися додому, зустрітися з рідними та співвітчизниками, а також покинути умови полонення, могло бути сильним стимулом для багатьох військовополонених. Репатріація розглядалася як винагорода за трудолюбство та відданість інтересам союзної країни. Комбінація матеріальних заохочень та перспективи репатріації стимулювала деяких бранців вкладати надзвичайні зусилля в працю та досягати високих виробничих норм [12, с. 207].

Згідно із документами наступних років, питання ефективного використання праці військовополонених у таборах УРСР залишалося нерозв'язаним в повній мірі. Щомісячні звіти щодо їх трудової зайнятості

включали у себе переліки невирішених проблем, пов'язаних із недостатньою організацією безпеки, відсутністю необхідних матеріалів, незадовільними умовами проживання, умовами праці та харчування для військовополонених. Наприклад, на момент закриття табору №126 в листопаді 1948 року виведення військовополонених на робочі об'єкти становило лише 42%. У той самий час, з 1978 року, коли військовополонені з табірної відділення №2 були переведені до табору №159, 92,4% їхнього контингенту було віднесено до I-II групи працездатності. Отже, залишається нез'ясованим, чому використання трудового потенціалу військовополонених було настільки низьким. [23, с. 191; 41; 42, с. 211]

На території УРСР, як і в інших частинах СРСР, трудове використання спецконтингенту стало найбільш прибутковим та результативним у 1948-1949 роках. У цей період вперше прибуток від праці полонених перевищив витрати на їх утримання. Це стало можливим завдяки покращенню санітарних та побутових умов у таборах та на робочих місцях, що призвело до зменшення смертності і зміцнення фізичного здоров'я військовополонених. За даними Управління планування та ведення обліку Міністерства внутрішніх справ України, річний виробничо-фінансовий план на 1949 рік був виконаний заздалегідь. За результатами, 11 з 13 таборів були визнані рентабельними. Зокрема, табори Південної України, такі як №100 і №159, повністю покрили витрати на утримання контингенту. У таборі №100, у першому та другому кварталах 1949 року, продуктивність праці військовополонених становила 123,5%, і всі підрозділи табору були визнані надрентабельними. Це дозволило завершити річний виробничо-фінансовий план на 110,7% вже у вересні 1949 року. Рентабельність табору в 1949 році становила 129%. Також було зафіксовано середньорічну продуктивність праці на рівні 101,3% у Запорізькому таборі №414 в цей же рік [41, с. 249].

З інтеграцією системи трудового використання, її результативність постійно зростає. Важливим фактором у підвищенні виробничих показників стало посилення вимог до техніки безпеки, організації праці, забезпечення

матеріалами і умовами побуту військовополонених. Поступово розширюється сфера застосування спецконтингенту, і враховуються їхні особливості, спеціальності та кваліфікація, що піднімає ефективність використання праці військовополонених на якісно новий рівень.

Але слід відзначити, що до 1948-1949 років виконання виробничих норм військовополоненими на підприємствах Півдня УРСР в середньому становило не більше 75%. Приклади різноманітних таборів, які мали стабільно високі трудові показники це підтверджують. Незважаючи на усі складнощі трудової експлуатації спецконтингенту, їхня праця, яка спочатку була малорентабельною та неефективною, до закінчення процесу репатріації це перетворилася на ефективний спосіб часткового відшкодування військових втрат. Використовуючи лише внутрішні трудові резерви, СРСР не міг би так швидко відновити великий промисловий комплекс. Іноземні військовополонені та інтерновані виявилися дуже важливим робочим резервом та сприяли прискоренню економічного відродження Радянської держави.

Висновки до розділу

Підіб'ємо підсумки: проблема облаштування та постачання матеріальними складовими військовополонених та інтернованих була актуальна довгий час. Економічний та іншого виду шкоди дуже серйозно впливали на побут та утримання військовополонених та інтернованих. Часто, через економічні та бюрократичні чинники, військовополонені були в більш виграшному становищі, ніж навіть інтерновані, хоча в цілому проблеми різного роду створювали для них умови рівня "не прогулянка". Проблеми з матеріальним забезпеченням також погіршувалися чисельністю військовополоненого контингенту, яке зрештою вело до сумних, летальних наслідків як різноманітних захворювань. З іншого боку, органи з організації військовополонених та інтернованих ГУПВІ були відносно молодою організацією в державному апараті, яка, проте, швидко переймала досвід у

колег з цивільних паралельних установ - ГУТАГу. Загалом ми можемо сказати, що СРСР справлявся із забезпеченням у міру своїх сил, оскільки так чи інакше це обіцяло йому велику вигоду у вигляді робочої сили для відновлення країни, де природно, не виключено суб'єктивний фактор на місцях.

Якість та показники виконання роботи показали подвійність ситуації щодо відновлення країни. Було як і ефективне використання полоненої праці, так і зовсім неефективне. Особливо це актуально на стадії післявоєнного часу при розподілі трудового ресурсу. Документальна плутанина, постійна боротьба за кваліфіковані кадри, матеріальне забезпечення, житло, проблеми мотивації – лише мала частина реальних проблем, які вставали на шляху до покращення показників праці. Надалі показники продуктивності праці зростали з різних причин: банальне налагодження роботи все з тими ж документальними справами, більш-менш точний облік військовополонених та їх розподілом, правильна оцінка масштабів пошкоджень та робочих рук для їх відновлення, активна та якісна робота з виявлення фахівців із полонених та їх впровадження на потрібні галузі виробництва стали давати свій результат та ефективність праці значно зросла, що дозволило частково вирішити економічні лиха.

Загалом можна зробити висновок, що поставлені планові завдання щодо відновлення стратегічних важливих підприємств були виконані ціною примусової праці сотень тисяч ув'язнених, багато з яких пережили моменти не гірші за війну.

РОЗДІЛ 3. МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТАН ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ Й ІНТЕРНОВАНИХ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ЇХ ПРАЦЕЗДАТНІСТЬ

3.1. Вивчення особливостей психології військовополонених як фактор ефективності їх праці

Осмислення праці військовополонених та інтернованих мабуть абсолютно неможливе без урахування психологічного чинника. Вивчення найбільш великих і сучасних вітчизняних досліджень з військовополоненим показують, що питання психологічного стану вивчений, з одного боку, вибірково, а це веде до іншого боку - до неповності та несистемності вивчення даного напрямку. Тим часом вивчення психологічного стану військовополонених, інтернованих є таким самим напрямом досліджень, як і висіданням, скажімо, психології військових під час бойових дій. У цілому нині вивчення психологічного стану у вітчизняній історіографії немає настільки ж популярної темою як і європейської історіографії. Тому є сенс вивчити питання використання праці військовополонених з огляду на їхнє психологічне здоров'я. Цю тезу можна посилити тією обставиною, що коли йдеться про великі групи, верстви, категорії населення, то як правило дослідник може захопитися загальним агрегуванням якихось висновків, піти в загальну, цілу картину історичної дії, врахувати тільки дедуктивні фактори у своєму дослідженні здебільшого спираючись лише на якусь низку історичних документів на кшталт державних записок, постанов тощо речам і навіть повністю проігнорувати індивіда, особистість як безпосереднього учасника історичної події.

Вивчення психологічного стану військових є окремою темою досліджень психологів, соціологів і тим більше істориків. Ця тематика досліджень дає дуже велике уявлення про внутрішні переживання військових під час війни, проте варто і врахувати, що прийняті ідеологічні переконання довоєнного періоду часто наводять, особливо якщо ідеологічна обробка

солдата не співпадає з реальною картиною світу, до поступової психологічної деформації, що впливає на якість його військових навичок на полі бою [57]. Аналогічну паралельну ситуацію цілком варто допустити і з військовим полонем.

Вивченням психологічних факторів військовополонених та впливом на подальше їхнє перебування переважно займалася західні дослідники. В історичній науці Такі дослідження, його окремі епізоди, можна побачити в таких учених як Е. Бівора, С. Карнера та багатьох інших німецьких, британських й т.п дослідників [25;26; 57; 61; 66], які перетинаються з схожими дослідженнями впливу психологічного стану на сам полон американськими соціологами, де цей досвід існує ще с Другої світової війни [56; 64; 65].

Для встановлення психічного портрета військовополоненого варто вивчити документи особистого походження, проте варто й врахувати, що невелика кількість спогадів, листів тощо, хоч і пов'язана з травмуючим характером перебування в полоні, але навіть дуже складно говорити про те, що сталося. , оскільки досвід військовополонених менш часто фіксується у будь-яких письмових документах. Це пов'язано з тим, що не всі полонені виживають, а згодом повертаються на батьківщину. Відомий австрійський психіатр, психолог, філософ і невролог, колишній в'язень нацистського концентраційного табору Віктор Франкл, описуючи досвід свого перебування в концтаборі, писав, що полон варто віднести до екзистенційного питання, коли неможливо підготуватися заздалегідь до такого досвіду, де відбувається перевірка моральних принципів. Тому переживання полону є травматичним і складним для людини. Досвід, який набуває людина в подібних ситуаціях, носить подійний характер одиничного та унікального явища [50].

З огляду на унікальність переживань військовополонених виникає складність правильної інтерпретації та реконструкції їх ціннісного досвіду. Полон є обмеженням свободи людини, яка брала участь у військових діях, з метою подальшого недопущення її повторної участі в них. Багато дослідників звертають увагу, що досвід військовополонених дуже відрізняється: в одних

спогадах можна прочитати, що до них ставилися добре, дотримувалися положень гуманітарного права, Гаазької та Женевської конвенцій, в інших – що військовополонені зазнали найжорстокіших тортур, які знецінюють їх як особи [1].

В. Франкл зазначає, що досвід полону не може бути повною мірою зрозумілий тим, хто не був у ньому. Те, що здається важливим і страшним у звичайному житті, може не працювати в умовах полону, де вишиковуються зовсім інша система правил та інша система моральних координат [50].

Вплив на психологію військовополоненого має велику кількість обставин. Перш ніж розуміти психологічні зміни бранця, які відбулися з ним під час полону варто врахувати, що бранець часто потрапляє з уже різними негативними змінами у своєму психологічному стані, оскільки процес війни є не трохи обтяжливішим для психіки ніж полон, хоча варто розуміти різницю залучення у війну. Полон в порівнянні з бойовими діями є більш конкретним поняттям. Отже, для початку варто розділяти психологічний стан військовополоненого на період ранніх психологічних розладів, тобто розладів, отриманих безпосередньо на полі бою і період психічного розладу під час полонень.

Звичайно варто сказати, що в радянському повоєнному полоні до німців було гуманне ставлення в плані медицини, ніж це було під час війни [23]. Однак навіть на той час не існувало такого медичного досвіду у психології, який дозволяв ефективно встановлювати різні розлади. Вивчення органічних, включаючи симптоматичні, психічні розлади, розлади поведінки, шизотипові та маячні розлади, дисоціативні розлади, розлади настрою (афективні розлади), невротичні, пов'язані зі стресом, та соматоформні розлади, поведінкові синдроми були абсолютно неможливою справою, враховуючи часові рамки епохи, ступінь розвиненості психологічної медицини в СРСР, а також загальну кількість військовополонених та економічний стан держави. Поняття ПТСР також є актуальним для цієї теми. Сучасні дослідження західних учених показують, що наявність ПТСР — це

спроба організму пережити загрозову, іноді небезпечну для життя ситуацію. Як правило, пацієнти з посттравматичним стресовим розладом абсолютно інакше ставляться до роботи, мають інший емоційний фон та сприйняття до реальності, наприклад майже не враховують фізичний біль і т.д. і т.п [59].

Вплив на психологію військовополоненого має велику кількість обставин. Перш ніж розуміти психологічні зміни бранця, які відбулися з ним під час полону варто врахувати, що бранець часто потрапляє з уже різними негативними змінами у своєму психологічному стані, оскільки процес війни є не трохи обтяжливішим для психіки ніж полон, хоча варто розуміти відмінності війни в перший варіант. Полон у порівнянні з бойовими діями є більш конкретним поняттям. Отже, для початку варто розділяти психологічний стан військовополоненого на період ранніх психологічних розладів, тобто розладів, отриманих безпосередньо на полі бою і період психічного розладу під час полонення.

Окрім цих особливостей, які впливають на стан військовополоненого, варто врахувати й інші соціальні фактори, які наводять, точніше, посилюють психологічні розлади. Йдеться про пропаганду, зокрема - про ідеологічну обробку до полону. Чинник пропагандичного впливу, особливо у Нацистської Німеччини, на солдатів був великим. Ідеологічна обробка зміцнювала психологічний стан, впевненість та бойовий дух німецьких солдатів [57], проте ідеологічні догми можуть стати каталізатором повного розчарування, апатії, втрати основ світорозуміння та орієнтації, а також до втрати сенсу життя. Певною мірою залишалися військовополонені, які не підтримували нав'язану їм комуністичну ідеологію, або зовсім залишалися вірними націонал-соціалістичній матриці. Кількість таких людей, в особливості офіцерський склад, була дуже малою, тим паче у реаліях поразки і капітуляції Нацистської Німеччини. Більшість інших військовополонених, добре оброблених до полону пропагандою, зіткнулися зі станом фрустрації, тобто крахом своїх очікувань і натомість - тортурами жорстокої реальності радянського полону. Як приклад вище зазначених переживань може

послужити цікавий момент із мемуарів колишнього військовополоненого К. Фрітцше, де він дуже добре підкреслює такий стан: «Серед нас три фельдфебелі. Нам відомо, що російські полонених не беруть. Піддають тортурам, а потім вбивають беззбройних супротивників. У кожного з нас є по пістолету, і накласти на себе руки, - проста справа. Краще покінчити життя самогубством, ніж потрапити до цих звірів. Вже вийняли пістолети, але майор каже: «Мені відомо, що росіяни до полонених виконують положення Женевського положення про сухопутну війну. Можна сподіватись на людське звернення». В мені руйнується віра в ідеологічні переконання, що склалися... Кидаємо автомати і пістолети у воду, чекаємо майбутніх подій. Пілот звертається до командира: «Чи не краще, пане майоре, зняти та викинути лицарський хрест?» Він відповідає: «Я воював і жодних злочинів не допускав, совість у мене чиста, не бачу причин боятися». Він, мабуть, знав, що штабні офіцери живуть у спеціальних таборах, де навіть харчування краще, ніж у пересічного складу» [51].

3.2. Обґрунтування та стимуляція що до виконання праці полоненими та інтернованими

Незважаючи на першорядну важливість військовополонених та інтернованих як трудового ресурсу – важливим моментом є елемент обґрунтування та емоційної асиміляції. Вочевидь, що вплив виключно силовими методами неспроможний дати повного позитивного результату. До того ж існує вплив епохи у вигляді підвищеного рівня гуманізму чи політичні чинники, на кшталт укладання конвенцій чи домовленостей, існування права як такого. Інша сторона питання полягала і в тому, що загалом ресурс ув'язнених у ході війни людей мав надзвичайну потребу. СРСР перебував у руїнах, чверть території фактично двічі, ба і більше, пережила війну. Величезні збитки житловому фонду, так само як і збитки загальноекономічного масштабу, починаючи промисловістю і закінчуючи сільським господарством. Також брак базових матеріальних ресурсів виключав ними будь-яку

мотивацію та її зростання. Один із виходів у тоталітарній державі знаходили у пропаганді у широкому значенні цього слова. З одного боку СРСР був ідеологічною державою, де питання ідеології мали важливе значення. Очевидним було й те, що пропагандою як інструментом впливу на людську психіку можна "посіяти" потрібні думки, догідні комуністичній державі. "Опрацьовані" люди так чи інакше повернутися додому і, можливо, стануть ретрансляторами потрібних режиму ідей.

Багаточисельний контингент військовополонених став для радянських політорганів добрим підґрунтям для розгортання політико-ідеологічної роботи. Політична агітація та пропаганда лягли в основу навернення іноземних військовополонених до ідей антифашизму та комунізму. Культурно-масовою та агентурно-оперативною роботою військовополонені охоплювались вже з таборів-розподільників, і діяльність ця, що стала однією з основоположних підвалин системи ГУПВІ, не припинялася на жодній з ланок полонення. Задля такої масштабної ідеологічної обробки використовувались всі можливі засоби: стінгазети, політінформації, створення антифашистського активу, антифашистських гуртків, шкіл, курсів тощо. До того ж, вступ у ці ряди обіцяв і матеріальну вигоду. [42, с. 208].

Спогади відображають важливий аспект життя військовополонених під час Другої світової війни - вплив розваг та пропаганди на їхнє психологічне становище та сприйняття подій. Умови військового полону були надзвичайно важкими, і військовополонені стикалися з голодом, холодом і іншими труднощами. Розваги, такі як музика, театр і кіносеанси, створювали невеликий відпочинок і дозвілля для військовополонених, дозволяючи їм тимчасово відволіктися від своїх тяжких умов життя. Проте, важливо враховувати, що такі розваги часто були частиною пропаганди та інформаційної впливової діяльності влади або навіть ворожого уряду, як це було у випадку з фільмами типу «Дедячко Крюгер», що показували "звірства" ворога під час інших конфліктів. Ці розваги могли мати ідеологічний вплив на військовополонених і використовуватися як засіб ретрансляції пропаганди.

Важливо розуміти, що в умовах військового полону військовополонені могли відчувати себе вразливими та під впливом різних інформаційних впливів, і їх сприйняття подій могло бути складним та амбівалентним [66, с. 80].

Ця інформація вказує на те, що в умовах військового полону військовополонені розвивали табірну самодіяльність та музичну культуру, що допомагало їм підтримувати духовний стан та відчувати себе ближче до свого дому і культурного спадку. Музика завжди має потужний вплив на психологічний стан людини, і в умовах військового полону вона могла стати джерелом надихання та розваги. Музика може бути мовником спільної культурної спільноти і допомагати військовополоненим відчувати себе менш відокремленими від світу навколо них [66, с. 75-85].

Ця інформація розкриває складність та різноманітність переконань та психологічних станів серед військовополонених, особливо німецьких військовослужбовців під час Другої світової війни. Військовополонені не були однорідною групою, і їхні погляди на політику та ідеологію могли варіюватися. Наприклад офіцери були більш підковані політично і таким чином мали більше можливостей лавірувати між двома ідеологічними системами. Найцікавішими варто назвати спогади солдатів, що зіткнулися безпосередньо віч-на-віч з усіма проблемами військового полону. Тому варто враховувати ситуацію, в якій опинився військовополонений.

Звідси можна вивести кілька категорій військовополонених за переконаннями та сфери впливу на них:

- I. Деякі німецькі військовополонені воліли не записуватися до радянської армії або приймати антифашистську ідеологію. Вони вважали це заради своєї батьківщини та політичної переконаності.
- II. Не всі німці в полоні були нацистами або фашистами. Деякі з них були ненацистами і навіть можливо були пасивними політично.

III. Деякі військовополонені, навіть якщо вони не були нацистами, зазнавали труднощів зі зміною своїх політичних переконань та присяги, яку вони склали Гітлеру.

Радянська влада спробувала вплинути на переконання військовополонених, але цей процес був складним і не завжди успішним. Ця інформація показує, що в умовах військового полону виникали складні питання щодо політичних переконань, адаптації до нового середовища та ставлення до влади [9, с. 105].

Спілкування військовополонених з радянськими громадянами мало значущий вплив на їхні настрої та сприйняття ситуації в полоні. До того ж це спілкування робилося в умовах, коли військовополонені зазнавали голоду та знедолення, і надія на допомогу чи співчуття з боку місцевих жителів була важливим стимулюючим фактором для полонених. Сприйняття радянських громадян ставало більш позитивним, коли військовополонені бачили співчуття та людяність в їхньому спілкуванні, особливо з жінками, які можуть бути соратниками в складних обставинах військового полону. Зазначені випадки співчуття та неприхованих сльоз свідчать про людський аспект цих взаємодій. Спілкування з місцевими мешканцями, незважаючи на політичні відмінності, могло бути важливим для психологічної підтримки військовополонених, а також для їхнього відчуття прив'язаності до певних місць та людей.

Спілкування військовополонених із місцевими жителями та вільнонайманими робітниками на підсобних господарствах і робочих місцях в таборах може бути розглянуте нами з різних точок зору.

- *Психологічний аспект:* Для військовополонених це спілкування могло бути важливим для збереження психологічного комфорту та відчуття зв'язку з реальним світом. Вони перебували в умовах стресу, та спілкування з місцевими жителями могло надавати їм психологічну підтримку.

- *Соціокультурний аспект:* Спілкування з місцевими жителями могло допомогти військовополоненим краще розуміти і відчувати місцеву культуру, традиції і реалії. Також воно сприяло взаєморозумінню між різними національностями та спільними зусиллями для досягнення спільних цілей.
- *Політичний аспект:* Спілкування може бути розглянуте з точки зору політики та контролю. Влада могла стежити за взаємодією військовополонених з місцевими жителями, оскільки це могло вплинути на їхню політичну орієнтацію та ідеологічні переконання.
- *Сексуальний аспект:* Згадка про інтимні стосунки між військовополоненими та жінками місцевого населення може вказувати на складний соціальний контекст, де взаємовідносини мали як афективний, так і стратегічний характер. Такі відносини могли бути добровільними або здійснюватися під тиском.

Матеріали розкривають важливий аспект діяльності військовополонених та динаміку їхніх переконань та взаємин в умовах полону під час Другої світової війни [12, с. 366-367; 42; 43]. Це дає змогу враховувати історичну контекстуалізацію та поглянути на події інакше. Деякі ключові висновки з цих матеріалів говорять про те, що багато військовополонених, незважаючи на свої попередні політичні переконання, стали на шлях антифашистської ідеології після того, як були в полоні. Проте не всі військовополонені встигли змінити свої погляди та переконання, особливо серед офіцерського складу. Важливим аспектом було полонення німецьких офіцерів, які мали здібності та наміри створити підпільні організації або війська для відновлення німецької армії. Радянська влада реагувала на діяльність реакційних елементів серед військовополонених та спрямовувала зусилля на їхню ідентифікацію та утримання в таборах. Ці дані свідчать про складність та динаміку військовополонення під час Другої світової війни та про роль ідеології та політики в житті військовополонених.

Надання газет, організація лекцій та семінарів, антифашистських шкіл та інших культурно-освітніх заходів, а також поліпшені умови утримання та харчування були спрямовані на переконання військовополонених в антифашистській ідеології та сприяли їхній реабілітації. Крім того, репатріація виявилася іншим важливим фактором у впливі на військовополонених, оскільки профашистськи налаштовані особи, на яких не було компрометуючих доказів, не поверталися на батьківщину. Це допомогло відокремити найбільш реакційно налаштованих осіб та запобігло можливій реорганізації військовополоненими фашистських структур на рідній території. Загальною метою цих заходів було переконання військовополонених у перевагах антифашистської ідеології та інтеграція їх у радянське суспільство після завершення війни.

Деякі відомості вказують на складність взаємодії та контролю над військовополоненими в таборах під час Другої світової війни. Військовополонені дійсно можуть бути нейтральними або навіть симпатизувати фашистській ідеології, і це може відобразитися в їхній спробі втратити з вигляду свою симпатію до подібної ідеології для полегшення умов утримання в таборі. Також можливість проникнення фашистських налаштувань в антифашистські групи свідчить про те, наскільки складно було проводити ідеологічний вплив на військовополонених та імплементувати контроль. У таборах існували різні механізми контролю і взаємодії з військовополоненими, і вони можуть варіюватися в залежності від конкретного місця та часу. Історія табірної системи під час Другої світової війни свідчить про складні взаємини та різні стратегії як серед військовополонених, так і серед адміністрації таборів [32].

Після завершення Другої світової війни дійсно спостерігалася зміна настроїв серед військовополонених. Частина з них, особливо ті, які віддавали перевагу демократичним цінностям і виявляли лояльність до СРСР, може бути пояснена певною позитивною індоктринацією та впливом антифашистської пропаганди, яка проводилася в радянських таборах після закінчення війни.

Проте, існувала певна частина військовополонених, яка не бажала визнавати вини нацистів і залишалася вірною ідеям фашизму чи мріяла про відновлення колишнього положення. Ці настрої можна розглядати як наслідок індоктринації, яку вони пережили під час перебування в Німеччині. Зокрема, інтелігенція або ті, які боялися більшовиків і розглядали "західні сфери" як місце спасіння, могли мати такі настрої.

Розміщення військовополонених з різних національностей в таборах, виявилось складною проблемою після Другої світової війни. Різні національності мали свої погляди, досвід, та ідеологічні розбіжності. Німці, які віддавали перевагу націонал-соціалістській ідеології, не завжди ладні були з іншими військовополоненими, особливо з колишніми союзниками. Вони можливо переконували себе в своїй вищості, гордо відносячися до себе як до "вищої раси," та висміювали своїх колишніх союзників. Створення ієрархічності за національним чинником давала певне утішання, що нацистські ідеї в яких були переконані деякі військовополонені ще живуть хоча б в їх соціальному просторі [53, с. 136]. Їх ефективність праці, надійність та взаємодія на виробництві викликали ряд питань, якщо порівняти їх, наприклад, з японськими військовополоненими, які показували вищі показники працездатності [15].

Ці взаємні непорозуміння та конфлікти між різними групами військовополонених становили складність для спільного перебування в таборах та для взаємодії після закінчення війни. Тим не менш, багато військовополонених також прагнули забути про війну та подолати розділення між національностями, шукаючи спільних інтересів та спільних шляхів виживання в умовах полону.

Розміщення військовополонених окремими національними групами було звичайною практикою в таборах після Другої світової війни. Така організація могла бути спрямована на полегшення спілкування між представниками однієї нації та збереження їхньої культурної ідентичності в умовах полону. Підтримання контактів між різними національними групами

було важливим для відновлення міжнаціонального співробітництва після війни та для полегшення спільних зусиль для виживання. Також це може бути спрямовано на запобігання конфліктам між різними національностями в умовах обмеженості ресурсів і облаштування таборів.

Спілкування і взаємодія між військовополоненими та місцевим населенням можуть свідчити про різноманітні аспекти відносин між цими групами. Співчутливість і підтримка місцевого населення щодо військовополонених свідчать про глибоке сприйняття людської страждання та готовність надавати допомогу тим, хто опинився в складних умовах. Це показує гуманістичний підхід і емпатію місцевих жителів. Взаємодія між військовополоненими та місцевими жителями може також свідчити про культурний обмін і взаєморозуміння між різними групами людей. Це може відображати важливість культурного різноманіття і спільної життєвої практики. Але влада у виді НКВС чи інших органів може бути зацікавлена в контролі за спілкуванням військовополонених та місцевих жителів з політичних або ідеологічних міркувань. Наприклад, спілкування між ними може бути перевіряним для виявлення відхилень від офіційної ідеології. В цілому ж спілкування для військовополонених таке спілкування може бути важливим для психологічного комфорту і збереження гідності. Вони мали можливість спілкуватися зі звичайними людьми, які не були причетні до їхнього воєнного становища. Усі ці аспекти свідчать про складний контекст відносин між військовополоненими та місцевим населенням, включаючи елементи гуманітарних зусиль, соціокультурного обміну, політики та психології [31].

Систематична та широкомасштабна агентурно-оперативна робота, проводилася радянськими органами безпеки серед військовополонених аж до самого їх звільнення. Такі заходи були здійснені для виявлення та контролю над потенційно небезпечними особами, а також для отримання ретельної інформації щодо біографій та ідеологічної орієнтації військовополонених [43, с. 112, с. 300, с. 421]. Цей вид роботи був поширеним практично у всіх країнах,

які брали участь у Другій світовій війні. При цьому радянський Союз дуже серйозно ставився до забезпечення внутрішньої безпеки та ретельно контролював ситуацію в своїх таборах для військовополонених. Вибіркове заповнення карток та збір інформації допомагало владі здійснювати ретельний аналіз і впливати на політичні, ідеологічні та соціальні переконання військовополонених. Ця агентурно-оперативна діяльність була спрямована на підтримку сталій контррозвідальній та безпековій діяльності радянського режиму, а також на збільшення інформованості щодо зовнішніх і внутрішніх загроз [12, с. 116].

Висновок до розділу

Що стосується внутрішнього стану, психології та мотивації військовополонених та інтернованих, то це мабуть найцікавіша частина досліджень, бо ми маємо уявлення про більш менш реальний стан речей у свідомості людей. Виразно видно, що специфіка полону насамперед полягала у руйнуванні старої ідеологізованої картини світу та зміни її іншу ідеологізовану картину світу. Різні військовополонені виявляли себе по-різному, тим самим ретранслюючи ідеї, що відповідали їх часу. З іншого боку, взаємодія людей навіть у полоні і з цивільними особами показує, що певній частині не страшно показувати свій гуманізм по відношенню до занепалих. Звичайно, буде наївним сказати, що пропаганда не вплинула на військовополонених. Через фільми, гуртки, організації антифашистського штибу, завдяки пильному контролю спецслужб, військовополонені та інтерновані проходили переформатування, навіть якщо вони самі про це не усвідомлювали.

Морально-психологічний чинник відіграв велику роль в використанні праці німецьких військовополонених та інтернованих. Враховуючи час та масштаби розорення країни, цей фактор не суттєво враховувався радянською системою. Позаувагою залишалися й різні психологічні розлади, які

погіршували становище військовополоненого, а значить і його ефективність у роботі.

РОЗДІЛ 4. МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ ПРАЦІ НІМЕЦЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ТА ІНТЕРНОВАНИХ В ПРОМИСЛОВОСТІ УРСР ПОВОЄННОЇ ДОБИ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

4.1. Стан вивчення проблеми у шкільній практиці

Проаналізувавши уроки вчителів-практиків з теми «Вивчення проблеми використання праці німецьких військовополонених та інтернованих УРСР повоєнної доби» для 11 класу, ми дійшли висновку, що при вивченні даної теми, основна увага приділяється економічним, промислово-сільськогосподарським, політичним й т.п питанням, що при цьому, поєднані з більш розкрити темами, на кшталт «культу особи Сталіна» або «голоду 1946-1947 рр»., де такі поняття як «інтерновані», «військовополонені» практично відсутні, враховуючи об'єм та розкритість інших паралельних питань. Найбільш змістовним у курсі історії України за 11 клас розділом, що розкриває використання праці військовополонених та інтернованих є «Розділ 1. Україна в повоєнний період», тому були опрацьовані й уроки вчителів-практикантів, пов'язаних з цим розділом.

Так вчитель учитель історії КЗ «Першотравнева ЗОШ І-ІІІ ст.» Вистороп Тетяна Василівна пропонує інтерактивну форму роботи з учнями при висвітленні відбудови УРСР. Наприклад третій пункт конспекту передбачає залучення відео-матеріалів, аналіз карикатур, в цілому присутня наочність матеріалу, присутні вправи вибіркового читання.

В узагальнені та систематизації знань присутні вправи «Відновіть фільм», де потрібно розташувати кадри із документального фільму у правильні послідовності. На кадрах присутня праця військовополонених, інтернованих, присутня візуалізація та питання, що розкривають власне бачення на такі явища.

Також авторка зазначила окрему форму як роботу з джерелами та історичні паралелі у поєднані з використанням ІКТ при вивченні

внутрішньополітичної та економічної ситуації УРСР: сформулювати в учнів та учениць уявлення про внутрішньополітичну та економічну ситуацію в УРСР у перші повоєнні роки;

- проаналізувати економічний розвиток УРСР у повоєнні роки;
- визначити особливості економічного розвитку УРСР у п'ятиріччя після Другої світової війни;
- розвивати увагу, пам'ять, мислення, вміння аналізувати та робити висновки; удосконалювати навички роботи в парах, малих групах, вміння працювати з текстом підручника та Інтернет-ресурсами;
- формувати повагу до історичного минулого України.;

Вчителем історії та правознавства Христофорівської ЗОШ Миколаївська області, Баштанського району Божко Юлією Миколаївною запропонована розробка на тему: «Економічне та суспільно-політичне життя (1945-1955 рр.)». Розробка передбачає тест з 10 питань, де є декілька питань, що розкривають долю військовополонених та їх тяжку працю.

Вчитель історії Гук Олександр Іванович запропонує учням тест з теми «Економічне та суспільно-політичне життя УРСР у післявоєнний період». Тестові завдання розраховані на надання однієї правильної відповіді із чотирьох варіантів. Загальна кількість балів, що можна отримати за проходження тесту - 12. Присутня певна візуалізація та картинки.

Схожими за своїм змістом до вище перерахованої праці є розробки Карнауха Артема Олексійовича «економічне та суспільно-політичне життя (1945-1955 рр.)» та Буланова Юрія Івановича «Урок з історії України для 11 класу "ЕКОНОМІЧНЕ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ"».

Отже, проаналізувавши досвід вчителів-практиків, ми дійшли висновку, що під час вивчення теми: «Вивчення проблеми використання праці німецьких військовополонених та інтернованих УРСР повоєнної доби», «Економічне та суспільно-політичне життя (1945-1955 рр.)» у 11 класі, основна увага приділяється питанню особливостям внутрішньополітичного життя, відбудови промисловості у статистичному, об'єктивному характері, стан

сільського господарства. Голод 1946–1947 рр.. Індивідуальний, психологічний характер використання праці військовополонених та інтернованих, їх внутрішній світ абсолютно не враховується, на відміну від їх конкретної праці, хоча навіть в цьому аспекті – питання використання праці військовополонених та інтернованих фактично, у більшості своєї, не розкривається.

Організація навчальної діяльності учнів передбачає використання мультимедійних та пояснювально-ілюстративних технологій, а також елементів дискусії (без врахування ними особливості ведення дистанційного навчання під час воєнних дій). В основному вчителі пропонують організувати з учнями тестову роботу, або фронтальну бесіду. В ході уроку застосовуються пояснювально-ілюстративні технології. Проте реалізації навчальної програми з орієнтовними рекомендованими темами для навчальних проєктів, типу «Примусове трудове використання військовополонених та «інтернованих і мобілізованих німців» на території України. » або ««Нас називали німецькими холуями»: доля репатріантів у повоєнній Україні» помічено не було. Не були поміченими і розробки, щоб враховували сьогоднішній військовий стан, завдання, що мають індивідуально-колективний характер та які можна продовжити виконувати як на уроці, так і в виді домашнього завдання.

4.2. Вивчення проблеми використання праці німецьких військовополонених та інтернованих в промисловості УРСР повоєнної доби у старшій школі за допомогою викладу позакласного заходу

Розглянемо приклад позакласного заходу на тему «Праця та доля німецьких військовополонених та інтернованих повоєнної доби УРСР». На заході взаємодіють всі основні елементи виховного процесу: мета, зміст, засоби, методи, організація. На кожному з окремих елементів уроку і відбувається розуміння головної ідеї неоднозначності запитань, враховується педагогічні умови, тобто вікові особливості учнів, демонструються форми дискусійні форми роботи на уроці, основі створення відповідних педагогічних

умов (врахування вікових особливостей учнів; вибір форм роботи на уроці; застосування інтерактивних методів і форм навчання тощо):

Історія України

11 клас

Тема позакласного заходу:

Праця та доля німецьких військовополонених та інтернованих повоєнної доби УРСР

Мета позакласного заходу:

- **Навчальна** – ознайомити учнів з ходом, обставинами та особливостями праці та психологічного стану німецьких військовополонених та інтернованих повоєнної доби УРСР;
- **Розвивальна** – продовжити роботу над розвитком у школярів умінь та навичок роботи з інформацією; аналізувати і порівнювати історичний матеріал; розвивати вміння чітко висловлювати свої думки, формування вміння систематизації матеріалу, робити логічні висновки та розвиток критичного мислення.
- **Виховна** – засудження війни як інструменту вирішення геополітичних інтересів країн та акцент на дипломатичних способах вирішення протистояння. Висвітлення психологічного стану німецьких військовополонених та інтернованих задля особистісного виховання поваги, людяності, гуманізму учнів до будь-якого людського життя.

Тип уроку: позакласний захід.

Навчальні методи та технології: пояснювально-ілюстративний, частково-пошуковий, групова робота.

Обладнання: презентація, ілюстративні, статистичні матеріали.

Міжпредметні зв'язки: історія України, Політологія, Економіка, Психологія, Військова Психологія.

Очікуванні результати:

після цього уроку учні зможуть:

Розуміти:

- поняття: «військовий полон», «інтернування»;
- характеризувати загальне становище військовополонених та інтернованих;
- характеризувати психологічний стан військовополонених та інтернованих;
- пояснити причини використання праці бранців у промисловості;
- виявити обставини, що позитивно або негативно впливали на працездатність військовополонених.

Структура уроку

I. Організаційний момент (2хв).

II. Хід позакласного заходу (30хв).

III. Закріплення інформації на позакласному заході. Висновки (3хв).

Організаційний момент

Вступне слово вчителя: Протягом усієї світової історії (принаймні з моменту виникнення держави) війни, як правило, супроводжувалися таким явищем, як полон супротивника — добровільною здаванням або примусовим захопленням військових контингентів протиборчої сторони. І завжди полон — почесний чи ганебний, є наслідком визнання неможливості опору чи проявом занепаду військового духу — розумілося, визнавалося міжнародним правом як припинення для військовополонених стану війни. Гранично жорстокий характер Другої світової війни перекинув цю традиційну виставу і зневажив

пов'язані з ним традиції військової честі. Політичні та військові керівники країн-агресорів перетворили полон на продовження війни.

Але виходячи з об'єктивної логіки військового протистояння сторона, що оборонялася, була змушена вдаватися до адекватних відповідей на дії противника, поширивши сувору технологію утримання в полоні і на військовослужбовців самого агресора. Однак це не була технологія продовження війни. Вам дається можливість самим зрозуміти та проаналізувати цю ситуацію.

Хід позакласного заходу

Учні організуються за принципом круглого стола, вчитель надає змогу прочитати або у паперовому (роздаються завдання на папері) або у дистанційному форматі бачення тогочасних людей що до військовополонених за для початку дискусії:

“Під час конвоювання 16 серпня 1944 р. німецьких військовополонених через м. Київ, з розгніваної юрби доносились вигуки: «Дивись, який товстий, як об’ївся українського сала, щоб воно йому боком вилізло», «Їм не треба давати їсти, хай передохнуть». Дехто з глядачів зауважував, що «Їх треба було б усіх зараз повести в Бабин Яр і щоб їх ніхто більше не бачив», «Хай відбудують нам Хрещатик і все, що зруйнували»”

Далі за бажанням один учень зачитує наступні свідчення:

“Та були й співчутливі вигуки: «Вони також залишили своїх жінок і дітей», «Не всі серед них пішли за бажанням на вбивство, знущання та інше, а по волі Гітлера».

Крім того, в повідомленні М. С. Хрущову вказувалося, що «під час проходження військовополонених по вулиці Горвіца, з будинку № 34, кв. 4 в колону було кинуте яблуко. Встановлено, що яблуко кинуте Андріянцевою, дружиною репресованого, яка проживала в Києві при німцях.... З будинку № 10 по тій же вулиці була кинута пачка листового тютюну та кусок хліба»”

Які висновки можна зробити, прочитавши ці свідчення? Яким й чому було ставлення місцевого населення до військовополонених?

Слово бере вчитель:

«У всіх країнах антифашистської коаліції вона прямувала передусім на денацифікацію та демілітаризацію колишніх військовослужбовців армій держав-агресорів, на їхнє повернення до мирного життя. Поряд із покаранням за військові злочини вона передбачала й спокуту полоненими своєї провини, давала їм шанси на гідне громадянське майбутнє. І це дало разючі результати. Саме колишнім військовослужбовцям армій держав-агресорів, які пережили полон і знайшли там духовне відродження, належала помітна роль у подоланні спадщини мілітаризму, відродженні національної державності, створенні передумов економічного зростання. Інша справа, що всі ці завдання вирішувалися в цілком конкретних (і виключно важких!) умовах і цілком конкретними людьми, які не могли відмовитися від своїх втрат і пов'язаних із ними переживань. Винятково жорстокий і кровопролитний характер військових дій на території нашої країни, величезні масштаби руйнувань цивільних об'єктів, загибель і утиск мирних жителів окупантами, застосування тактики випаленої землі — це і багато іншого змушувало військовослужбовців агресора чекати відплати в полоні».

Учням пропонується прочитати судження відомого західного історика Ентоні Бівора й свідчення інших німецьких солдатів та відповісти на наступні запитання: (див. Додаток А)

Яким ви бачите стан німецьких військовополонених, враховуючи невинуватості держ. Пропаганду Третього Рейху з одного боку, та позбавлення на фронті та їх марність з іншої? Чи можливі за таких обставин певні психологічні порушення?

Після орієнтовних відповідей та дискусії вчитель бере слово:

Не можна забувати і про те, що економічне становище СРСР під час війни і відразу після її закінчення було виключно важким. На величезній території країни, де проживала третина населення, було повністю знищено промисловість, зруйновано житло та об'єкти життєзабезпечення, зруйновано сільське господарство. Промисловість районів, які постраждали від військових дій, було переведено на військові рейки, а сільське господарство було значною мірою виснажено. У ході евакуації було переміщено, відірвано від рідних місць десятки мільйонів людей, вивезено та знову зведено у віддалених районах сотні промислових об'єктів. Втрати серед військовослужбовців та цивільного населення за весь період війни перевищили 25 млн. осіб; Майже всі чоловіки працездатного віку служили у Збройних силах або були зайняті на оборонних об'єктах. Громадянське населення значною мірою бідувало, потребувало предметів першої необхідності, житла, продуктів харчування.

На яких переважно галузях виробництва був попит на військовополонених? Чи впливав пережитий психологічний досвід на працездатність військовополонених? Яким чином можливо було стимулювати працю? У відповідях можете спиратись на статистичні дані та свідчення військовополонених (див. Додатки Б-І).

Зі спогадів військовополоненого: «Одного разу гурток художньої самодіяльності прибував з північного табірної відділення (миколаївський завод ім. 61 комунара – авт.) до нас. Такий гурток діяв в кожному таборі. Там грали в театрі, навіть ставили оперети. Якщо в нас у трудовому таборі був цікавий вечір, то починався він, звичайно, з політичної демонстрації. Ніхто не йшов би, якби виголошувалася тільки політична промова. Отже, промова, тоді німецький переклад і, нарешті, як винагорода - музика або театр. Іноді проводився також кіносеанс... Нам дуже сподобалися такі розваги, під час яких ми могли забути про голод та інший біль»

Один із бранців миколаївського табору № 126 зауважував: «Ми «вдячні» комуністам, котрі нам кожного дня розповідають так багато, що нам скоро не буде про що думати, окрім комуністичних поглядів»

Закріплення інформації на позакласному заході. Висновки

Наприкінці нашого позакласного заходу я пропоную вам закріпити знання за допомогою відомої методики діаграми Венна та висловити свої особисті причини через яку німецькі військовополонені пережили такий важкий, життєвий досвід.

Учні повинні заповнити діаграму за власним бажанням та написати різні фактори об'єктивного, суб'єктивного характеру (*див. Додаток І*).

Заключне слово вчителя:

Вивчивши загальний стан військовополонених, інтернованих німців, а також використання їх праці ми можемо зробити висновки, що будь-який військовополонений та інтернований – це насамперед людина, до якої буде правильніше надавати милість та розуміння не лише з погляду юриспруденції, але й із суто моральних, етичних міркувань. Очевидним є й те, що не варто опускатися до низьких вчинків та уявлень, оскільки зворотний ефект може призвести до повторної кровопролитної війни.

У результаті дослідної роботи, нами встановлено, що ефективності формування історичних знань по темі можна досягти, якщо дотримуватися наступних порад:

- Запитання повинні бути різноманітними і різнорівневими, враховувати як фактичну частину справи (економічні, статистичні показники) так й

суб'єктивне враження сторін (переважно військовополонених та інтернованих).

- Урок варто починати з детальної мотиваційної промови. Створення сприятливої атмосфери та актуальності завдяки цьому є важливим фактором.
- До заходу є цілком виправданим залучення відеоматеріалів.
- Включайте запитання, які вимагають мислення різних видів, особливо на теми морально-психологічного переживання військовополонених.
- Запитання та відповіді на них можуть бути організовані тільки після завчасного повідомлення про добротність й правильність відповідей.
- Бажано надати можливість кожному учневі взяти активну участь у відповідях на запитання, оскільки виражати судження пов'язаних з емоційними переживаннями є одним з важливих критеріїв поважних відносин.
- Створіть привітну, доброзичливу атмосферу в класі.
- Обов'язково скажіть учневі, що його відповідь є слухною та цілком допустимою.
- Якщо учень відповідає не правильно на запитання, то треба зробити правильне, навідне питання, що дозволить учню відповісти правильно.
- Заохочуйте учнів до обговорення, можливого співставлення, аналогій.

Висновок до розділу

У розділі було розглянуті дидактичні умови вивчення проблеми використання праці німецьких військовополонених та інтернованих в промисловості УРСР повоєнної доби в шкільному курсі історії: були досліджені та аналізовані матеріали, що використовують вчителі на уроках, пов'язаних з вивченням контраверсійних питань з конкретної теми. Запропонований їми досвід вивчення питань військового полону та інтернування після ДСВ є не досить великим, але його цілком можна

застосувати під час методичних розробок. Методика навчального дослідження засобом / засобами при вивченні теми «Праця та доля німецьких військовополонених та інтернованих повоєнної доби УРСР» продемонструвала бачення автора роботи, включення ним попередньо зроблених висновків як в теоретичній, так і в дослідній частині дослідження і продемонструвати власне бачення вирішення та вдосконалення вивчення такого роду питань у старшій школі.

ВИСНОВКИ

У дослідженні проблеми використання роботи німецьких військовополонених та інтернованих у промисловості УРСР післявоєнного часу було досягнуто суттєвих результатів. Спираючись на завдання, пов'язані з розкриттям історичного аспекту нашого питання, а також запровадженням отриманих результатів у розробку необхідних методичних матеріалів для шкільних занять, вдалося розкрити усі завдання з використання праці військовополонених та інтернованих. Спочатку у роботі було проаналізовано стан цієї теми, її вивчення іншими авторами. Встановлено, що тема дослідження є з одного боку – вузькоспеціальною навіть за мірками історичних досліджень, а з іншого – недостатньо розкритою у шкільному курсі історії. Існуючі роботи більш-менш розкривають суть постановки питання, є певна кількість монографій та дисертацій на подібні теми, хоча у пропорційному співвідношенні з розкритістю, доступністю та актуальністю вони поступаються іншим темам, наприклад радянським військовополоненим та інтернованим.

Було проаналізовано та вивчено особливості утримання, забезпечення та обслуговування військовополонених та інтернованих в УРСР, а також якісні показники виконання роботи ними. В цілому можна відзначити, що умови утримання були не однаковими, все залежало від багатьох факторів, включаючи кількість військовополонених, географічні умови їх утримання, а також суб'єктивний фактор ставлення до них. Від цих показників загалом і залежала якість їхньої роботи та продуктивності. Праця військовополонених та інтернованих давала свої промислові результати у вигляді відновленої інфраструктури, промислової галузі тощо.

Окремою важливою частиною, яка не враховувалася вітчизняними дослідниками на цю тему є морально-психологічний стан військовополонених та інтернованих, наскільки їхній стан впливав на їхню продуктивність, а також яким чином радянська влада намагалася стимулювати військовополонених та

інтернованих до важких умов праці. Варто зазначити, що подібні дослідження є в західній історичній і не тільки науках. Питання психології в західній історичній науці є дуже актуальним, якщо порівнювати аналогічний стан з нашою наукою. Наше дослідження показало, що загалом психологічне здоров'я військовополонених враховувалося недостатньо, навіть порівнюючи зі станом речей військового полону країн союзників СРСР, де цей фактор активно досліджувався. На це була низка об'єктивних причин тимчасового, економічного, психологічного та наукового характеру. Давалася ознаки загальна чисельність контингентів, відсутність будь-яких значних психологічних практик роботи з такими людьми, і все це на тлі стогнуючого економічного стану радянської держави та України зокрема. Дане історичне дослідження в галузі психології може бути підхоплено дослідниками з подібних тем і бути суттєво доповнено. Особливо з врахуванням досвіду західних вчених у галузі соціології та військової психології.

Методологічна розробка з цієї теми також зіткнулася з низкою проблем: по-перше, практично відсутні напрацювання вчителів з цієї теми, питання військовополонених і інтернованих у шкільній програмі 11 класу вивчається дуже поверхово. По-друге, тематика військового полону в цілому не є популярною темою і є по суті цікавою лише вузькоспеціалізованим історикам. Наша методична розробка враховує особливості цієї теми, тому акцент у ній йде переважно на статистичні дані та суб'єктивні переживання військовополонених. Через останнє робиться можливість виховання учнів за допомогою розуміння всієї емоційної та фізичної тяжкості, яку відчувають на собі військовополонений чи інтернований, засудження війни як інструменту вирішення геополітичних інтересів країн та акцент на дипломатичних способах вирішення протистояння. Висвітлення психологічного стану німецьких військовополонених та інтернованих дозволяє виховувати особистісне виховання поваги, людяності, гуманізму учнів до будь-якого людського життя.

Таким чином, завдання роботи виконані, мету – досягнуто.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Абросимов А. Д. Анализ почтовой переписки военнопленных Вермахта лагеря № 270 МВД СССР (1947-1948 гг.) для военнопленных и интернированных. 2015 Вестник новгородского государственного университета №87, ч.2.
2. Алексеева-Процюк Д.О. Організація утримання і трудового використання іноземних військовополонених та інтернованих на території України (1939–1953 рр.). автореф. дис. ... д-ра істор. наук. Київ. 2008. с. 287.
3. Багликова М.С. Условия содержания немецких военнопленных в лагерях НКВД-МВД: нормативно-правовой аспект. Материалы международной научной конференции, посвященной 200-летию переселения немцев Приазовья и Причерноморья, Донецк 27-28 сентября 2003. Донецк: Изд-во Дон НУ, 2003
4. Багликова М.С. До питання щодо трудового використання німецьких військовополонених в Україні. Праці наукової конференції Донецького національного університету за підсумками науково-дослідної роботи за період 1999-2000 рр. Історичні науки, політологія, міжнародні відносини і філософія. Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2001.
5. Баяндин И. Т. Санитарно-эпидемиологическое обеспечение репатриированных и военнопленных. И. Т. Баяндин. Военно-медицинский журнал. 1946. №3.
6. Безбородова И.В. Иностранцы военнопленные и интернированные в СССР: из истории деятельности Управления по делам военнопленных и интернированных НКВД-МВД СССР в послевоенный период (1945-1951 гг.). Отечественная история. 1997. № 5.
7. Безыменский Л.А. История одной «Истории». Новое время. – 1976. - № 5.
8. Боков Ф. Е. Весна победы. Ф. Е. Боков. М. : Военное издательство Министерства обороны СССР. 1980. 446 с.

9. Вельц Г. Солдаты, которых предали / Гельмут Вельц. М. : Мысль, 1965. 386 с.
10. Ветров І. Від геополітичної стратегії – до економічного курсу: відродження економічного потенціалу України у 40-50-ті рр. ХХ ст. Ігор Ветров. Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. статей]. [відп. ред. О. Є. Лисенко]. К. : Інститут історії України НАН України, 2012. Вип. 15.
11. Ветров І. Засоби залучення трудових ресурсів до відбудови важкої промисловості України (1943-1950 рр.). Ігор Ветров. Сторінки воєнної історії України: [зб. наук. статей]. [відп. ред. О.Є. Лисенко]. К. : Інститут історії України НАН України, 2010. Вип. 13.
12. Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы. [сост. М. М. Загоруйко, С. Г. Сидоров, Т. В. Царевская. под ред. проф. М. М. Загоруйко]. М.: Логос, 2000. 1120 с.
13. Галицкий В.П. Венгерские военнопленные в СССР // Военно–исторический журнал. 1991. № 10.
14. Галицкий В.П. Репрессивная политика советского правительства в отношении иностранных военнопленных и гражданских лиц (1939-1956). Актуальные проблемы археографии, источниковедения и историографии. Матер. к Всерос. науч. конф. посвященной 50-летию победы в Великой Отечественной войне. Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации пед. кадров, 1995.
15. Главное Управление по делам военнопленных и интернированных НКВД – МВД СССР. 1941– 1952 гг.: Отчетно-информационные документы и материалы.– М.: Логос, 2000. Т. 4. 566 с.
16. Гриф секретности снят: Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Статистическое исследование. В. М. Андроников, П. Д. Буриков, В. В. Гуркин и др.; Под общ. ред. Г. Ф. Кривошеева. М.: Воениздат, 1993. 415 с.

17. Гуркин В.В., Круглов А.И. Кровавая расплата агрессора. Потери фашистской германии и ее союзников на советско-германском фронте превышают 10 миллионов человек. Военно-исторический журнал. 1996. № 3.
18. Дмитриевич А. Видел это своими глазами. А. Дмитриевич. Южная правда. 2003. 11 декабря. № 136.
19. Доровикова С.В., Суслов А.Б. Отношение советского населения к иностранным военнопленным, содержащимся на территории СССР в 1941–1956 гг. (по воспоминаниям военнопленных) // Вестник научной ассоциации студентов и аспирантов исторического факультета Пермского государственного гуманитарно-педагогического университета. Серия: Studis historica juvenum. 2013. № 1 (9).
20. Запорізька область: ілюстрована енциклопедія. [голова ред. ради В. Березовський]. Запоріжжя : Дике Поле, 2004. Кн. 1 : Природа. Історія. 248 с.
21. Иваницкий Г.М. К истории немецких военнопленных во второй мировой войне. Информационный бюллетень. М.: Институт военной истории МО СССР, 1977. 26 с.
22. Итоги Второй мировой войны: Выводы побежденных. К. Типпельскирх, А. Кессельринг, Г. Гудериан и др. Пер. с нем. Л.К. Камоловой. СПб.: Полигон, 1999. 640 с.
23. Калкутіна Н.В. Участь військовополонених Німеччини та її союзників у повоєнній відбудові Південної України (1944-1950 рр.) автореф. дис. ... д-ра істор. наук. Миколаїв. 2015. 265 с.
24. Карель П., Беддекер Г. Немецкие военнопленные Второй мировой войны 1939-1945 гг. М.: Изд-во Эксмо, 2004. 448 с.
25. Карнер С. Архипелаг ГУПВИ. Плен и интернирование в Советском Союзе. 1941–1956.–М., 2002. 303 с.

26. Карнер С. Первый шаг на долгом пути к государственному договору. Советские соображения по поводу государственного строительства в 1945/46 году. Вена, 2005 г. 94 с.
27. Ков В. Політична обробка японських військовополонених в таборах та їх опір радянській системі цінностей (1945-1949 рр.). Віктор Карпов Наукові записки: [зб. наук. статей Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова]. [укл. П.В. Дмитренко, Л.Л. Макаренко]. К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2004. Вип. LVI(56).
28. Коначов В.Б. Гриф секретности снят. К истории немецких военнопленных в СССР: Монография. Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации пед. кадров, 1991. 55 с.
29. Коначов В.Б. Судьбы немецких военнопленных в СССР: дипломатические, правовые и политические аспекты проблемы. Очерки и документы: Монография / Послесл. В.Н. Варганова. Вологда: Из-во Вологод. ин-та повышения квалификации пед. кадров, 1996. 320 с.
30. Коначов В.Б., Подольский В.М., Терещук А.В. Неизвестные страницы истории: Немецкие военнопленные в СССР: Монография. – М.: Рарог, 1991. 60 с.
31. Константинов О. Забытая история: Дерibas умер от голода в одесском концлагере на Троицкой (фото, документы) / О. Константинов. – режим доступа: <http://dumskaya.net/article/zabytaya-istoriya-v-portu--barelefy-soldat-verma>.
32. Левикін В. Політичні організації іноземних військовополонених та їх діяльність. В. Левикін. Сторінки воєнної історії України : [зб. наук. статей]. [відп. ред. О.Є. Лисенко]. К.: Інститут історії України НАН України, 2009
33. Лобода М.К. Використання трудових ресурсів у відбудові важкої промисловості України (1943-1950 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ін-т історії України НАН України. К., 2007. 234 с.

34. Медведев С. А. Немецкие военнопленные в СССР в зарубежной и отечественной историографии (1940-2000-е). С. А. Медведев. Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология. Экономика. Информатика. Вып. 9. Т. 56. 2009.
35. Михайлов Г. Пленный тоже человек. Г. Михайлов. Южная правда. 2003. 11 декабря. № 136.
36. П. Полян. Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР. Москва. ОГИ ; Мемориал. 2001. 329 с.
37. Потильчак О. В. Радянські режимні установи для військовополонених та інтернованих в УРСР (1939-1954 рр.): організація, дислокація, структура: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Потильчак Олександр Валентинович. К., 2005. 802 с.
38. Потильчак О. В. Становище німецьких військовополонених в СРСР у роки радянсько-німецької війни : документи Третього рейху свідчать. Соборність українських земель в контексті подій Другої світової війни. Зб. Матеріалів загальноукраїнської наукової конференції 24-25 жовтня 2000 р. Кривий Ріг: Мінерал, 2000.
39. Потильчак О.В. Використання праці німецьких військовополонених на відбудові міського господарства Києва у 1944 р. // Історія слов'янських народів: Актуальні проблеми дослідження. Вип. 6. Слов'янські народи у Другій світовій війні. Зб. наук. пр. К.: Друкарня НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2000
40. Потильчак О.В. Полонені німецькі вояки в таборах на теренах України в 1944 році // Визвольний шлях. 2000. Кн. 11.
41. Рожкова Е.К. Иностраные военнопленные и интернированные на Южном Урале в 1943-1950-е гг.: Дис. ... канд. исит. Наук. 07.00.02. Оренбург, 2002. URL <https://www.dissercat.com/content/inostrannye-voennoplennye-i-internirovannye-na-yuzhnom-urale-v-1943-1950-gg> посилання:

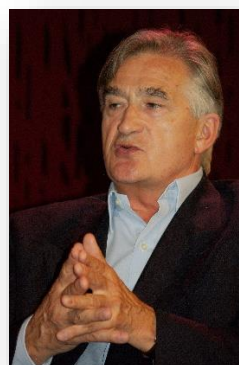
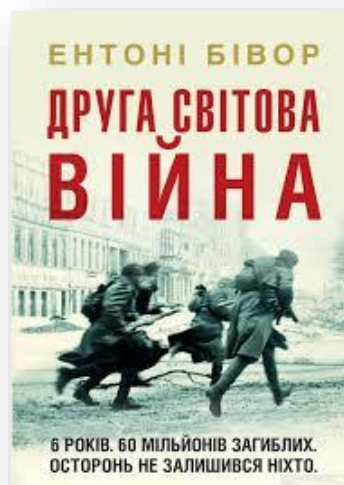
42. Русский архив: Великая Отечественная война. Иностранцы военнопленные Второй мировой войны в СССР. Т. 24 (13) / [под общ. ред. В.А. Золотарева]. М. : ТЕРРА, 1996. 560 с.
43. Русский архив: Великая Отечественная война. Немецкие военнопленные в СССР. Документы и материалы. 1941-1955 гг. Т. 24 (13-2) / [под общ. ред. В. А. Золотарева]. М. : ТЕРРА, 1999. 504 с.
44. Русский архив: Великая Отечественная. Немецкие военнопленные в СССР 1941-1945 гг. : [сб. документов и материалов]. Кн. 2. Т. 24 (13-3) / [авт. - сост. В. Н. Вартанов и др.]. М. : ТЕРРА Кн. клуб, 2002. 510 с.
45. Сергійчук В. Новітня каторга. Військовополонені та інтерновані Другої світової війни в УРСР. К: Українська Видавнича Спілка, 2001. 188 с.
46. Снегирев В.В. Это было в Старобельске. Эхо Катынской трагедии: Свидетели и документы рассказывают. URL посылання: http://artofwar.lib.ru/b/bobrow_g_1/text_0170.shtml
47. Суржикова Н.В. Иностранцы военнопленные Второй мировой войны на Среднем Урале (1942-1956 гг.) Автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.02. Уральский гос. ун-т им. А.М. Горького. Екатеринбург, 2001. 26 с.
48. Тиссен П. Расцвет и упадок германской науки в период Второй мировой войны / П. Тиссен // Итоги Второй мировой войны. М. : Издательство иностранной литературы, 1957.
49. Урланис Б.Ц. История военных потерь. Войны и народонаселение Европы. Людские потери вооруженных сил европейских стран в войнах XVII- XX вв. (историко-статистическое исследование). Спб.-М.: Полигон, 1998. 558 с.
50. Франкл В. Сказать жизни «Да!»: Психолог в концлагере / пер. с нем Д.Ш. Орловой, Д.А. Леонтьева. М., 2022. 239 с.
51. Фритцше К. Цель — выжить. Шесть лет за колючей проволокой. — Саратов, 2001. URL посылання: http://militera.lib.ru/memo/german/fritzsche_k/index.html

52. Хавкин Б. Немецкие военнопленные в СССР и советские военнопленные в Германии. Постановка проблемы. Источники и литература. Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры - Русское издание, №1, 2006. URL посылания: <http://www1.kueichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss5.html>
53. Чайковский А.С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939-1953 гг.): Монография. К.: Парламентское изд-во, 2002. 503 с.
54. Чайковський А.С. Миттєвості історії. Вибране. К., 2000. 272 с.
55. Юнгмайстер А. В. Военнопленные и интернированные на Украине и в Одесской области 1944-1951 гг.: взгляд изнутри. Александр Вильгельмович Юнгмайстер. Одесса : Астропринт, 2007. 149 с.
56. Armor D. Military Sociology // Encyclopedia of Sociology / Ed. by E.F. Borgatta, R.J. Montgomery. 2nd ed. New York: MacMillan, 2000. 3480 p.
57. Beevor A. The Second World War. London: Weidenfeld & Nicolson, 2012. 863 p.
58. Blank A. Die deutschen Kriegsgefangenen in der UdSSR. Koln: Pahl-Rugenstein, 1979. 210 s.
59. Boyanowsky, Ehor O. (1991-04). Grains of truth in the wasteland of fear.. Canadian Psychology / Psychologie canadienne 32 (2).
60. Die Verschleppung der Deutschen aus dem Banat in die Sowjetunion aus der Sicht ihrer Kinder. Erzählberichte. München 2021. 501 s.
61. German POWs, Der Ruf, and the Genesis of Group 47: The Political Journey of Alfred Andersch and Hans Werner Richter. By Aaron D. Horton. Madison, NJ: Fairleigh Dickinson University Press, 2014. 195 p.
62. Lehmann A. Gefangenschaft und Heimkehr. Deutche Kriegsgefangene in der Sowjetunion. Munchen, 1986. 201 s.
63. Maschke E. (Hg.). Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des Zweiten Weltkrieges. Bd. I-XXII. Munchen, 1962-1974.

64. Segal D.R., Segal M.W. *Sociology, Military // International Military and Defense Encyclopedia*. 6 vols. Washington, DC: Brassey's (US), 1993. V. 5. 3200 p.
65. Shills E.A., Janowitz M. *Cohesion and Disintegration in the Wehrmacht in World War II // Public Opinion Quarterly*. 1948. V.12. 550 p.
66. Streidel M. *So war das damals*. Martin Streidel. – München, 2002. – 96 s.
67. Zayas A. *Die Wehrmacht – Untersuchungsstelle. Deutsche Ermittlungen über alliierte Völkerrechtsverletzungen im Zweiten Weltkrieg*, 3. Aufl. München, 1980. 477 s.

ДОДАТКИ

Додаток А

“Бойова втома не визнавалася у німців якимось особливим станом. Вона вважалася боягузством. Солдат, які хотіли уникнути участі у бойових діях самострілом, просто розстрілювали... Після війни і англійські, і американські армійські психіатри писали, що вони були вражені тим, як мало випадків бойової втоми вони відзначали серед німецьких військовополонених, хоча ті набагато більше страждали від бомбардувань і артобстрілів союзників. Вони дійшли висновку, що пропаганда нацистського режиму з 1933 р., очевидно, сприяла психологічній підготовці солдатів.”

Військовополонений Штрומаер дружині у м. Фюссгейнгайм (французька зона окупації): «Я тобі маю відкрито зізнатися, що ми боялися потрапити в російський полон лише тому, що міністр пропаганди третьої імперії Геббельс нас грубо обманював. Два роки, які я провів у полоні, залишили в мене найкращі враження про російський народ, який вільно і мирно працює і не має до нас тієї ненависті, яку він має право до нас плекати. Я повернуся додому з гарним враженням про Росію»

Примітка: Під російським народом та Росією мається на увазі СРСР і радянський народ загалом
 «Присяга – ось що зв'язує нам руки, хоча в голові починає прояснятися. Присяга – ось що закриває нам рота...», – згадує майор німецької армії Гельмут Вельц

Фрітцше Клаус: «Серед нас три фельдфебелі. Нам відомо, що російські полонених не беруть. Піддають тортурам, а потім вбивають беззбройних супротивників. У кожного з нас є по пістолету, і накласти на себе руки, - проста справа. Краще покінчити життя самогубством, ніж потрапити до цих звірів. Вже вийняли пістолети, але майор каже: «Мені відомо, що росіяни до полонених виконують положення Женевського положення про сухопутну війну. Можна сподіватись на людське звернення». В мені руйнується віра в ідеологічні переконання, що склалися... Кидаємо автомати і пістолети у воду, чекаємо майбутніх подій. Пілот звертається до командира: «Чи не краще, пане майоре, зняти та викинути лицарський хрест?» Він відповідає: «Я воював і жодних злочинів не допускав, совість у мене чиста, не бачу причин боятися». Він, мабуть, знав, що штабні офіцери живуть у спеціальних таборах, де навіть харчування краще, ніж у пересічного складу»

Додатки Б-І

ПОБЕГИ ВОЕННОПЛЕННЫХ ИЗ ЛАГЕРЕЙ НКВД-МВД ЗА 1943-1948 гг.

Наименование	1943 г.	1944 г.	1945 г.	1946 г.	1947 г.	1948 г.	Всего
Всего бежало	410	800	1.735	5761	2123	574	11 403
из них:							
задержано	320	632	1642	5463	1890	498	10 445
убито при задержании	72	57	—	96	57	10	292
находилось в бегах	18	111	93	202	176	66	666
из них:							
задержано в последующие годы	н.св.	н.св.	н.св.	173	143	—	316
находятся в бегах по состоянию на 10.01 1949 г.	18	111	93	29	33	66	350
Процент незадержанных к числу бежавших	4,4	13,8	5,3	0,5	1,5	11,5	3,1

ЦХИДК. Ф. 1/п, оп. 21а, д. 5, л. 123.

**ИТОГИ ТРУДОВОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВОЕННОПЛЕННЫХ В НАРОДНОМ
ХОЗЯЙСТВЕ СССР
ЗА 1943–1949 гг.**

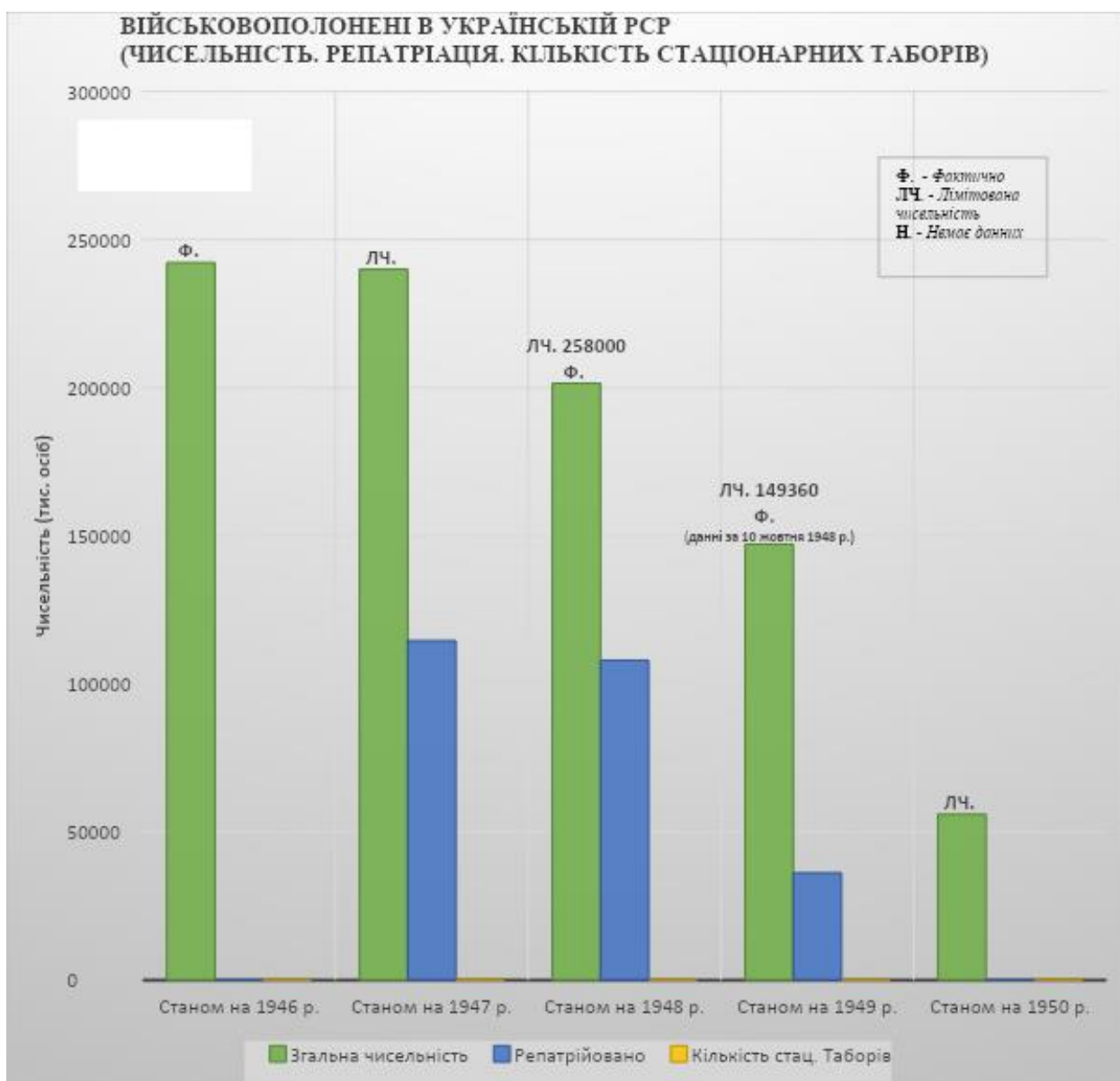
Показатель	1943 г.	1944 г.	1945 г.	1946 г.	1947 г.	1948 г.	1949 г.
Среднесписочная численность военнопленных, тыс. чел.	32,5	159,2	1300,3	1302,7	1096,8	812,1	341,0
Выход на оплачиваемые работы, %	40,3	45,5	55,0	64,4	64,2	75,2	78,5
Среднедневной заработок на 1 человеко-день, руб.	7,25	8,75	12,15	14,36	17,11	18,97	21,81
Средняя производительность труда, %	91,3	98,7	98,6	113,0	112,0	117,1	124,0
Удельный вес военнопленных, выполняющих нормы, %	43,1	53,9	43,6	75,5	68,0	75,0	88,0
Валовая сумма заработка военнопленных, млн руб.	12,8	182,6	2.194,0	4.791,8	4.502,6	3.326,4	1.765,3
Расходы на содержание военнопленных, млн руб.	158,6	376,5	3080,0	5122,4	6182,5	4424,5	1635,0
Покрытие расходов на содержание военнопленных за счет их заработка, %	16,5	48,5	71,2	93,5	72,8	75,2	108,0

Таблица составлена по: ЦХИДК. Ф. 1/п, оп. 9а, д. 9, л. 148; оп. 1и, д. 2, л. 4; оп. 6и, д. 3, л. 4, 5; д. 4, л. 8, 11, 12об., 13; оп. 8и, д. 5, л. 81, 89; оп. 10и, д. 1, л. 40, 41, 44, 146.

**РАСПРЕДЕЛЕНИЕ ВОЕННОПЛЕННЫХ ПО ОТРАСЛЯМ ПРОМЫШЛЕННОСТИ
В 1946–1949 г. (в процентах)**

Отрасль промышленности	1946 г.	1947 г.	На 01.01 1948 г.	На 01.01 1949 г.
Строительство (включая автодорожное и железнодорожное)	35,2			
Строительство и строительные материалы		42	46	52
Топливо и энергетика	22,4	20	26	30
Оборонная промышленность и МВС	17,4			
Строительные материалы и лесная промышленность	13,5			
Металлургия и машиностроение	7,8	18	14	10
В другие отрасли промышленности и сельское хозяйство	3,7			
Лесозаготовки и лесоразработки		12	9	6,2
Легкая и пищевая промышленность		5	3	1,5
Сельское хозяйство и различные предприятия		3	2	0,3
Итого	100	100	100	100

ЦХИДК. Ф. 1/п, оп. 21а, д. 4, л. 7; оп. 8и, д. 5, л. 90.

pt

m

steppt

flickt

hedem

aufbau

chäftigt.

ag noch

Додаток І

